

**T.C.
KIRIKKALE ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANA BİLİM DALI**

**2008 KÜRESEL EKONOMİK KRİZİNİN TURİZM SEKTÖRÜNE
ETKİLERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Hazırlayan

Hasan Önder SARIDOĞAN

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Güven DELİCE

KIRIKKALE – 2015

ONAY

Hasan Önder SARIDOĞAN tarafından hazırlanan “**2008 Küresel Ekonomik Krizinin Turizm Sektörüne Etkileri: Türkiye Örneği**” başlıklı bu çalışma, 30/06/2015 tarihinde yapılan savunma sınavı sonucunda oybirliği ile başarılı bulunarak jürimiz tarafından İktisat Ana Bilim Dalı dalında Yüksek Lisans tezi olarak kabul edilmiştir.

Prof. Dr. Güven DELİCE (Başkan)

Doç. Dr. Hacı Bayram IŞIK

Doç. Dr. Nedret DEMİRCİ

Yüksek Lisans tezi olarak hazırladığım “**2008 KÜRESEL EKONOMİK KRİZİNİN TURİZM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ: TÜRKİYE ÖRNEĞİ**” adlı çalışmamı, ilmi ahlak ve geleneklere aykırı düşecek bir yardıma başvurmaksızın yazdığımı ve faydalandığım eserlerin bibliyografyada gösterdiklerimden ibaret olduğunu, bunlara atıf yaparak yararlanmış olduğumu belirtir ve bunu şeref ve haysiyetimle doğrularım.

Hasan Önder SARIDOĞAN

ÖZET

SARIDOĞAN, Hasan Önder. 2008 Küresel Ekonomik Krizinin Turizm Sektörüne Etkileri: Türkiye Örneği, Yüksek Lisans Tezi, Kırıkkale, 2015.

Ekonomik krizler, ağırlıklı olarak ekonomik nedenlerle ortaya çıkan ve ekonomik yapıları temelden sarsan olaylardır. 2008 küresel ekonomik krizi, ABD emlak piyasasında borçların geri dönüşünde yaşanan sıkıntıların likidite krizine dönüşmesiyle ortaya çıkmıştır. ABD’de finans sektöründe yer alan kuruluşların dünya genelinde birçok finans kuruluşu ile ilişkisi olduğundan, kriz küresel ölçekte bir durgunluğa neden olmuştur. Yaşanan kriz sonucu ülkelerin üretim yapısı, büyüme oranları, istihdam yapısı, ödemeler dengesi gibi değişkenler büyük oranda etkilenmiş ve ülkelerin ekonomik performansları düşmüştür.

Turizm sektörü de diğer sektörler gibi küresel ekonomik krizden olumsuz etkilenmiştir. Tüketicilerin yani turistlerin gelirlerinin azalmasının bir sonucu olarak turizm harcamaları azalmış bu durum ilk başta kitlesel turizmin etkilenmesine neden olmuştur. Dünya genelinde turist sayısı ve turizm gelirlerinde büyük düşüşler yaşanmıştır.

Türk turizm sektörü açısından, kriz öncesi ve sonrası işsizlik, dış açık, enflasyon gibi değişkenler analiz edildiğinde küresel krizin olumsuz etkileri belirgin bir şekilde görülmektedir. Ancak, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında Türk turizm sektörü daha olumlu bir tablo ile karşılaşmıştır. Turist sayısı krize rağmen artarak, turizmin bağlantılı olduğu tüm alt sektörlerde krizin etkilerini azaltmıştır.

Anahtar Kelimeler: Turizm ve Küresel Kriz, 2008 Küresel Ekonomik Krizi, Makro Ekonomik Değişkenler.

ABSTRACT

SARIDOĞAN, Hasan Önder. The Effects Of The Global Economic Crisis Of 2008 On Tourism Sector: Case Of Turkey, Master Thesis, Kırıkkale, 2015.

Economic crisis usually occurs as a result of economic problems and affects the economic structures deeply. One of the main reasons why economic crisis appeared in 2008 was the mortgage repayments failures on time and it turned out as lack of liquidity for the mortgage lenders. Since the big financial companies in the USA have strong global connections with other financial organizations around the world, this liquidity shortage led to global recession. Because of the recession economic performances of countries have decreased and the indicators such as production and employment structures, growth rates and deficit balances have been affected significantly.

In the direction of economic crisis, not only were all other sectors negatively influenced but also tourism sector. Economic crisis had certain disposition towards household income regarding that tourism expenses and the number of arrival tourists reduced. Those unwanted results were seen all over the world.

In case of tourism sector, between previous years and following years of economic macroeconomic indicators such as: World's unemployment and inflation rate, the amount of external deficit indicate that they were negatively affected by financial economic crisis. However, in terms of Tourism Sector, Turkey was better off in comparison to its competitors. Despite of crisis, the number of tourists have been increased and tourism connected businesses got over the 2008 economic recession with less impact.

Keywords : Tourism and Global Economic Crisis, 2008 Global Economic Crisis, Macro Economic Parameters.

KISALTMALAR

- AFAD:** Afet ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı
- AKTOB:** Akdeniz Turistik Otelciler ve İşletmeciler Birliği
- BDDK:** Bankacılık Düzenleme ve Denetleme Kurumu
- DTA:** Dış Ticaret Açığı
- FED:** Amerika Merkez Bankası
- MÜSİAD:** Müstakil Sanayici ve İşadamları Derneği
- TBB:** Türkiye Bankalar Birliği
- TOBB:** Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği
- TUGEV:** Turizmi Geliştirme Vakfı
- TURAD:** Turizm Araştırmaları Derneği
- TÜROB:** Türkiye Otelciler Birliği
- TÜRSAB:** Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği
- TYD:** Turizm Yatırımcıları Derneği
- UNWTO:** Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü

TABLULAR

Tablo 1: Dünyada Uluslararası Turist Sayıları (1950-2000).....	7
Tablo 2: Dünyada Uluslararası Turist Sayıları (2001-2014).....	8
Tablo 3: 2013 Yılında Dünya Genelinde En Çok Ziyaret Edilen Ülkeler.....	9
Tablo 4: 2013 Yılında Dünya Genelinde En Çok Turizm Geliri Elde Eden Ülkeler.....	10
Tablo 5: Türkiye’de Planlı Dönem Öncesi Seçilmiş Turizm Verileri (1950-1962).....	15
Tablo 6: Türkiye’de Planlı Dönemde Seçilmiş Turizm Verileri (1963-1980).....	18
Tablo 7: Türkiye’de Planlı Dönemde Turizm Sektörü Sabit Sermaye Yatırımları (1963-1983).....	19
Tablo 8: Türkiye’de 1980 Sonrası Döneme Ait Seçilmiş Turizm Verileri (1980- 2013).....	23
Tablo 9: Türkiye’de Turizmin DTA’yı Kapatmadaki Payı (1998-2014).....	26
Tablo 10: Türkiye’de Turizm Sektöründe İstihdam (1983-2014).....	28
Tablo 11: Türkiye’de Turizm İstihdamının Sezona Göre Dağılımı (Mayıs-Eylül 2013).....	28
Tablo 12: Türkiye’de Turizm Sektöründe Sigortalı Sayısı (2013-2014).....	29
Tablo 13: Türkiye’de Turizm Yatırımlarında Bölgelerin Payları (2003-2013).....	31
Tablo 14: 2007-2014 Yılları Arasında Seçilmiş Bazı Ülkelerde ve AB’de Büyüme Oranları.....	49
Tablo 15: 2007-2014 Yılları Arasında Seçilmiş Bazı Ülkelerde ve AB’de İşsizlik Oranları.....	50

Tablo 16: 2007-2014 Yılları Arasında Seçilmiş Bazı Ülkelerde Tüketici Fiyatları Endeksi Yıllık Ortalama Artışı.....	51
Tablo 17: 2007-2014 Yılları Arasında Dünya Ticaretinde (Mal ve Hizmetler) Yıllık Ortalama Değişimler.....	52
Tablo 18: 2007-2014 Yılları Arasında Türkiye’de Bankacılık Sektöründe Seçilmiş Bilanço Kalemleri.....	55
Tablo 19: 2007-2014 Yılları Arasında Türkiye’de Bankacılık Sistemindeki Banka, Şube ve Çalışan Sayıları.....	55
Tablo 20: Kriz Yılları (2007-2009) Türkiye’de GSYİH Sonuçları (Dönemlik ve 1998 Sabit Fiyatlarla)	57
Tablo 21: Türkiye’de 2007-2014 Yılları Arasında İthalat ve İhracat Rakamları ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranı.....	58
Tablo 22: Türkiye’de 2006-2014 Yılları Arasında TÜFE Oranları.....	59
Tablo 23: Türkiye’de 2005-2014 Yılları Arası Seçilmiş İşsizlik ve İstihdam Göstergeleri.....	60
Tablo 24: Türkiye’de 2007-2014 Yılları Arası Aylık İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı.....	62
Tablo 25: Türkiye’de 1999 Yılı Aylar İtibari ile Turist Sayıları.....	65
Tablo 26: Kriz Yıllarında (2008-2009) Dünya Geneli Uluslararası Turist Sayısı ve Uluslararası Turizm Gelirleri.....	71
Tablo 27: 2001-2014 Yılları Arası Türkiye’ye Gelen Ziyaretçi Sayısı ve Elde Edilen Döviz Geliri.....	73

Tablo 28: Türkiye’de Küresel Ekonomik Kriz Yılları (2007-2009) Türkiye’ye Gelen Yabancı ve Vatandaşların Aylara Göre Dağılımı.....	75
Tablo 29: Türkiye’de İç Turizm Hareketleri (2007-2014).....	76
Tablo 30: Harcama Türlerine Göre Turizm Geliri (2002 – 2014).....	77
Tablo 31: Turizmin Katkı Verdiği Seçilmiş Bazı Sektörler, (Sektör Çıktılarından Diğerlerinin Aldıkları Paylar 2014).....	78
Tablo 32: Yıllara Göre Turizm Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2007-2013).....	80
Tablo 33: Turistik Tesislerin Doluluk Oranları ve Turistlerin Ortalama Kalış Süresi (2007-2013).....	80
Tablo 34: Kriz Yılları (2007-2010) Sektörler İtibariyle Bir Kişiyeye İş Yaratmanın Maliyeti).....	82
Tablo 35: Türkiye’de 2007-2014 Yılları Arası İşsizlik Oranı ve İşsiz Sayısı.....	83
Tablo 36: Türkiye’de 2007-2014 Yılları Turizm Sektöründe Çalışan Sayısı (Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri).....	84
Tablo 37: Küresel Kriz Yıllarında Turizm Sektöründe Çalışan Rehber Sayıları (2007-2012).....	84
Tablo 38: Turizm Gelirlerinin İhracat Gelirleri ve Turizm Giderlerinin İthalat Giderlerine Oranı (2007-2014).....	87
Tablo 39: Tüketici Fiyat Endeksi (2003=100) Bir Önceki Yılın Aralık Ayına Göre Değişim (Yıllık Değişim) (%) 2007-2014.....	88
Tablo 40: 2007-2014 Yılları Ulaştırma Sektöründe Yolcu Sayıları.....	91
Tablo 41: 2005 – 2014 Yılları Arası Seçilmiş Alt Sektörlerde Turizm Geliri.....	93

GRAFİKLER

Grafik 1: 2000-2014 Yılları Arası Dünya Geneli Turist Sayısı Gelişimi.....	9
Grafik 2: Türkiye’de GSYH Gelişme Hızı-Sabit (1998) Fiyatlarla (2000-2014).....	57
Grafik 3: Türkiye’de Sektörler İtibariyle İstihdamın Gelişimi (2007-2014).....	61
Grafik 4: Kriz Yıllarında Dünya Geneli Turist Sayısı Gelişimi (2007-2014).....	70
Grafik 5: Türkiye’de Küresel Ekonomik Kriz Yılları (2007-2009) Dönemlik Turist Sayısı ve Turizm Geliri.....	74
Grafik 6: Kriz Dönemi (2007-2009) Konaklama Tesisleri ve 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Çalışan Sayısı.....	85
Grafik 7: 2008-2014 Yılları Arası Turizmin GSMH’deki Payı.....	87
Grafik 8: Yiyecek ve İçecek Hizmeti Faaliyetleri Ciro Endeksi Bir Önceki Yıla Göre Değişim Oranı.....	89
Grafik 9: Seyahat Acentesi, Tur Operatörü ve Diğer Rezervasyon Hizmetleri İlgili Faaliyetlerde Bir Önceki Yıla Göre Ücret - Maaş Değişim.....	92
Grafik 10: 2002-2014 Yılları Arasında Turistik Hediye Eşya Satışından Elde Edilen Gelir.....	94

İÇİNDEKİLER

TÜKÇE ÖZET.....	i
ABSTRACT.....	ii
KISALTMALAR.....	iii
TABLolar.....	iv
GRAFİKLER.....	vii
İÇİNDEKİLER.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE EKONOMİK KRİZ KAVRAMLARI

1.1. TURİZM KAVRAMI.....	3
1.1.1. Turizm Özellikleri.....	3
1.1.2. Turizm Sektörünün Dünyada ve Türkiye’deki gelişimi.....	5
1.1.2.1. Dünya Turizminin Tarihsel Gelişimi.....	5
1.1.2.2. Türkiye’de Turizm Sektörünün Tarihsel Gelişimi.....	11
1.1.2.2.1. Planlı Dönem Öncesi Turizm Sektörü:1923-1963.....	11
1.1.2.2.2. Planlı Dönemden Günümüze Turizm Sektörü.....	16
1.1.2.2.2.1. 1963-1980 Arası Dönem.....	16
1.1.2.2.2.2. 1980 Sonrası Dönem.....	20
1.1.2.2.2.3. 2002 Sonrası Dönem.....	22
1.1.3. Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisindeki Önemi ve Etkileri.....	24
1.1.3.1. Ödemeler Dengesi Üzerinde Etkisi.....	25
1.1.3.2. Turizm Sektörünün İstihdama Etkisi.....	27
1.1.3.3. Bölgelerarası Gelişmeye Etkisi.....	29
1.2. EKONOMİK VE FİNANSAL KRİZLERİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ	
1.2.1. Ekonomik ve Finansal Kriz Türleri.....	32
1.2.1.1. Reel Sektör Krizleri.....	32
1.2.1.2. Finansal Krizler.....	32
1.2.1.2.1. Bankacılık Krizi.....	33

1.2.1.2.2. Para Krizi.....	33
1.2.1.2.3. Dış Borç Krizi.....	34
1.2.1.2.4. Sistemik Finansal Kriz.....	35
1.2.2. 1990 Sonrası Dünyada Yaşanan Başlıca Finansal Krizler	
1.2.2.1. Meksika Krizi 1994.....	35
1.2.2.2. Asya Krizi 1997.....	36
1.2.2.3. Rusya Krizi 1998/1999.....	37
1.2.3. 1990 Sonrası Türkiye’de Yaşanan Finansal Krizler	
1.2.3.1. 1994 Krizi.....	38
1.2.3.2. Kasım 2000 ve Şubat 2001 Krizleri.....	40

İKİNCİ BÖLÜM

2008 KÜRESEL FİNANS KRİZİ VE TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

2.1. Küresel Mali Krizin Ortaya Çıkış Süreci ve Gelişimi.....	42
2.2. Küresel Krizin Başlıca Nedenleri.....	43
2.2.1. Likidite Hacminde Genişleme ve Özensiz Konut Kredileri.....	43
2.2.2. Menkul Kıymetleştirme.....	45
2.2.3. Finansal Piyasanın Denetimsizliği ve Saydam Olmaması.....	46
2.2.4. Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Hedef Saptırması ve Düzenleyici ve Denetleyici Kuruluşların Tedbir Almada Gecikmeleri.....	47
2.3. Krizin Küresel Ekonomiye Etkileri.....	48
2.4. 2008 Küresel Ekonomik Krizi ve Türkiye.....	53
2.4.1. Küresel Kriz ve Türk Bankacılık Sistemi.....	53
2.4.2. Küresel Krizin Temel Makroekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkileri.....	56
2.4.2.1. Büyüme.....	56
2.4.2.2. Dış Ticaret.....	58
2.4.2.3. Enflasyon.....	59

2.4.2.4. İşsizlik ve İstihdam.....	60
2.4.2.5. Kapasite Kullanım Oranları.....	61

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

2008 KÜRESEL FİNANSAL KRİZİNİN TÜRK TURİZM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ

3.1. Turizm Sektörünü Etkileyen Başlıca Kriz Kaynakları.....	64
3.1.1. Doğal ve Çevresel Faktörlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri.....	64
3.1.2. Sosyo-Kültürel Çatışmaların Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri.....	66
3.1.3. Politik Faktörlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri.....	67
3.1.4. Terörizm ve Savaşın Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri.....	67
3.1.5. Ekonomik Krizlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri.....	68
3.2. 2008 Küresel Ekonomik Krizinin Dünya Turizm Sektörüne Yansımaları.....	69
3.3. 2008 Küresel Ekonomik Krizinin Türkiye Turizm Sektörüne Yansımaları.....	72
3.3.1. Turist Sayısı ve Turizm Geliri Üzerindeki Etkileri.....	72
3.3.2. Turizm İşletmeleri Üzerindeki Etkileri.....	77
3.3.3. Sektör Çalışanları Üzerindeki Etkileri.....	81
3.3.4. Temel Makro Ekonomik Değişkenlerin Kriz Öncesi - Sonrası Durumlarının Turizm Sektörü ile İlişkisi.....	86
3.3.5. Turizmin İlişkili Olduğu Sektörlerde 2008 Küresel Krizinin Etkileri.....	89
SONUÇ.....	95
KAYNAKÇA.....	99

Giriş

Turizm, 20. yüzyılın ikinci yarısından sonra dünya ekonomisinde hızla büyüyen en büyük sektörlerden biri olmuştur. Sektör hem gelişmiş, hem de gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınmalarına katkı yapmış, özellikle gelişmekte olan ülkeler açısından hayati öneme sahip bir konuma gelmiştir. Ekonomik kalkınmanın itici gücü olarak kabul edilen sanayi sektörü açısından zayıf kalan bu ülkeler, turizm faaliyetleri sonucunda elde edilen döviz gelirleri ile bütçe açıklarının kapatılmasını, istihdamın ve kişi başına düşen gelirin artırılmasını hedeflemektedirler.

Turizm, ekonomik açıdan olduğu kadar sosyal, kültürel ve siyasal alanda da hem ülke içinde, hem de ülkenin uluslararası ilişkilerinde önemli etkileri olan bir sektördür. Hizmet sektörü içerisinde önemli bir yere sahip olan turizm faaliyetleri, kriz dönemlerinde ekonomiyi sürükleyici sektör olarak görülmektedir. Hizmet sektörünün ödemeler bilançosunda büyük bir yer kapladığı düşünüldüğünde, görünmeyen ihracat olarak değerlendirilen turizmin önemli bir gelir kaynağı olduğu görülmektedir. Dünya genelinde, 2014 yılında uluslararası gelen turist sayısı 1,13 milyara ulaşarak yeni bir rekor kırmış ve sektör 1,5 trilyon dolarlık hacme ulaşmıştır. Türkiye’de ise 2014 sonu itibariyle yaklaşık 41,4 milyon turiste karşılık, 34,3 milyar dolarlık gelir elde edilmiştir. Bu rakamlarla Türkiye, dünyada turist sayısında altıncı, turizm gelirinde ise onuncu sırayı almıştır (UNWTO, 2015:6). Türkiye’nin GSMH’si içindeki turizmin payı 2000 yılında %2,9 iken, 2014 yılında %4,4’e çıkmış; sektörde istihdam edilen kişi sayısı 1,5 milyon kişiye yaklaşmıştır (AKTOB, 2014:16). Rakamlar turizm sektörünü Türkiye açısından önemini gözler önüne sermektedir.

1980’lerden sonra uygulanan, ekonomide dışa açılma politikaları ile malların ve hizmetlerin küreselleşmesi ülkeler arasında dış ticareti canlandırmış, 1990’lı yıllarla beraber sermayenin de küreselleşmesi ile ülkeler arasındaki ilişkiler daha da yoğunlaşmıştır. Diğer yandan, ülkeler arasında ortaya çıkan sıkı ilişkiler bir ülkedeki problemin diğerine kolayca sıçramasını kolaylaştırmıştır. Turizm sektörü de bu gelişmelerle birlikte bir ülkede yaşanan ekonomik krizden kolayca etkilenebilir hale

gelmiştir. Ekonomide meydana gelen ani değişimlerin yol açtığı ekonomik krizler dünya turizm faaliyetleri üzerinde belirleyici bir rol oynamıştır.

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de turizm sektörünün durumunu göstergeler ile ortaya koymak ve 2008 küresel finans krizinden etkilenme düzeyini tespit etmektir. Çalışma yöntemi olarak, birincil ve ikincil kaynaklardan literatür taraması yapılmış ve istatistiki göstergeler ışığında grafik ve tablolar oluşturularak yorumlanmaya çalışılmıştır. Çalışmada kullanılan veriler Türkiye İstatistik Kurumu, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, Türkiye Otelciler Federasyonu, T.C. Kalkınma Bakanlığı, Akdeniz Turistik Otelciler Birliği, Turizm Araştırmaları Derneği, Türkiye Seyahat Acentaları Birliği, Uluslararası Para Fonu ve Dünya Turizm Örgütü gibi kurumların veri tabanlarından temin edilmiştir.

Çalışma üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde, tezin ana konusu olan turizm ve ekonomik kriz kavramları ele alınmıştır. Bu bağlamda, turizmin tanımı, sektörün dünyada ve Türkiye’de tarihsel gelişimi ve turizmin Türkiye’de ödemeler dengesi, ulusal gelir, istihdam ve bölgeler arası gelişmeye katkısı incelenmiştir. Yine bu bölümde ekonomik krizlerin anlaşılması açısından önem arz eden temel kavramlar, ekonomik ve finansal kriz olgusu ve kriz türleri hakkında bilgi verilmiştir. Ekonomik krizler, reel sektör krizleri ve finansal krizler olarak iki başlık altında toplanmış, bölümün sonunda ise 1990’lardan sonra yaşanan ekonomik krizler incelenmiştir.

İkinci Bölümde, 2008 küresel finans krizi, krizin ortaya çıkış nedenleri, gelişim süreci ve sonuçları ile krizin Türkiye’de üretim, istihdam, fiyatlar genel seviyesi, dış ticaret ve finansal piyasalara etkisi gözden geçirilmiştir.

Üçüncü bölümde ise ilk iki bölümde ele alınan turizm sektörü ve ekonomik kriz olayları ilişkilendirilerek, 2008 küresel finans krizinin Türk turizm sektörü üzerindeki etkileri incelenmiştir. Bu doğrultuda öncelikle turizm sektöründe meydana gelen değişimlerin kriz öncesi ve sonrası turizm verileri ile karşılaştırılarak sektörün krize duyarlılığı belirlenmiş ve bölüm sonunda 2008 küresel krizinin sektör üzerindeki etkileri incelenerek çalışma tamamlanmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

TURİZM VE EKONOMİK KRİZ KAVRAMLARI

1.1. TURİZM KAVRAMI

Turizm kavramının kökenini Latince dönme hareketi anlamına gelen “tornus” sözcüğü oluşturmaktadır. İngilizcedeki “tour” ve “touring” deyimleri de bu sözcükten türemiştir. “Tour” hareket edilen bölgeye dönmek şartıyla kısa ya da uzun süreli yapılan yer değiştirmeleri yani seyahatleri ifade eder (Akat, 1997: 2-3).

Turizmin bir kavram olarak ilk tanımı, Guyer-Feuler tarafından 1905 yılında yapılmıştır. Buna göre “turizm, gittikçe artan hava değişimi ve dinlenme gereksinimleri, doğa ve sanatla beslenen göz alıcı güzellikleri tanıma isteğine, doğanın insanlara mutluluk verdiği inancına dayanan ve özellikle ticaret ve sanayinin gelişmesi ve ulaşım araçlarının kusursuz hale gelmelerinin bir sonucu olarak ulusların ve topluluklarının birbirlerine daha çok yaklaşmasına olanak veren modern çağa özgü bir olaydır” (Akt. Kozak vd. 2014: 1). Turizmi ekonomik yönden tanımlayan ilk kişi ise Avusturyalı Herman Von Schullar olmuştur. 1910 yılında yaptığı tanıma göre turizm “başka bir ülkeden, şehir veya bölgeden yabancıların gelmesi ve geçici süre kalmalarıyla ortaya çıkan hareketin ekonomik yönünü ilgilendiren faaliyetlerin tümü” olarak tanımlanmıştır (Akt. Kozak vd. 2014: 2).

Eralp’in (1983: 33) yaptığı tanıma göre, “sürekli kalışa dönüşmemek ve gelir sağlayıcı herhangi bir uğraşta bulunmamak koşuluyla bireyin yolculuk ve/veya konaklamasından doğan olay ve ilişkilerin tümü turizmdir.”

Dünya Turizm Örgütü turizmi, insanların ikamet ettikleri bölge dışına bir yıldan fazla olmamak şartıyla seyahat etmeleri ve konaklamaları sonucu doğan ilişkiler bütünü olarak tanımlarken; T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı, ikamet ettiği yerin dışındaki bir yere seyahat içeren faaliyetler olarak tanımlamaktadır (Bkz. Soyak, 2005: 8-9).

1.1.1. Turizmin Özellikleri

Turizm olgusunun zamanla gelişmesi, ülke içinde ve ülke dışında önem kazanması, kendi bünyesi içinde bazı özelliklerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Öncelikle turizm, hizmet sektörü kapsamında yer alır ve birçok alt hizmetleri bünyesinde barındırır. Bu hizmetler şu şekilde sıralanabilir; konaklama, yeme-içme, ulaştırma, seyahat acenteleri ve tur operatörleri, el sanatları ve hediyelik eşya üretimi, araba kiralama şirketleri, eğlence sektörü faaliyetleri, ilgili kamu kurum ve kuruluşların faaliyetleri. Sektör bu gibi çeşitli hizmetlerin bir araya gelmesi ile olduğundan turizm bileşik ürün niteliğindedir (Usta, 2001: 107).

Turizm sektöründe üretilen mal ve hizmetler üretildikleri yerde tüketime sunulurlar; müşteriler de üretilen bu mal ve hizmetleri üretildikleri yerde tüketirler. Turizm ürününün üretimi, müşteri hazır olduğu anda gerçekleştiğinden, diğer sektörlerde olduğu gibi ürün depolama imkânı yoktur.

Turizmin diğer temel özellikleri aşağıdaki gibi ifade edilebilir (Tutar ve Tutar, 2004: 25-26);

- Sektör kuruluş aşamasında sermaye yoğun bir yapıya sahip olsa da faaliyet aşamasında emek yoğun bir yapıya sahip olduğu için istihdam yaratmada etkilidir.
- Parçalı bir yapı sergilemesi ve sektörler kesiti olmasından dolayı güvenilir istatistiki bilgilere sahip olunamaz.
- Risk oranı yüksek bir sektördür. Siyasi, ekonomik, iklim, sağlık gibi sebeplerden çabuk etkilenebilmektedir.
- Turistik ürünler zorunlu olmayan gereksinimleri karşılayan ürünler olduğundan zorunlu olmayan tüketim grubu içerisinde yer almaktadır.
- Seyahat etmek, dinlenmek, eğlenmek, sportif aktiviteler ve kültürlerini genişletmek isteyen insanların vazgeçilmez isteklerini barındıran sektör, sürekli değişen talep yapısı nedeniyle dinamik bir yapıya sahiptir.
- Doğal, tarihi ve kültürel yapı turizm sektörü sayesinde ekonomik anlam kazanmaktadır ve bu gibi değerlerin dikkatli şekilde korunmasına vesile olmaktadır.
- Turizm sektörünün ürettiği mal ve hizmetlerin tüketilmesi boş zamanın varlığına bağlıdır ve sektörde talebin artışına cevap verecek arzın sağlanması uzun bir süreyi gerektirir.

1.1.2. Turizm Sektörünün Dünyada ve Türkiye’deki Gelişimi

Turizme seyahat anlamında bakıldığında, tarihinin insanlık tarihi kadar eski olduğunu söyleyebiliriz. Turizmin, dünyanın sosyo-ekonomik yapısı üzerindeki etkileri sürekli artış göstermiştir. Aşağıda turizmin öncelikle dünyada gelişimi daha sonra da Türkiye’deki gelişimi ele alınacaktır.

1.1.2.1. Dünya Turizminin Tarihsel Gelişimi

Turizmin tarihi insanlığın tarihiyle başlamış, icadlar ile giderek kolaylaşmış ve daha fazla insanı kapsar hale gelmiştir. İnsanoğlunun yerleşik hayata geçerek ilk medeniyetlerin ortaya çıkmasını sağlaması ile birlikte insanların bir araya gelip yaşadığı bölgeler ortaya çıkmış ve turizmin temel taşlarından biri olan, yaşanılan bölgeden ayrılma ve aynı bölgeye dönme olgusu için altyapı oluşmuştur.

Turizm açısından dönüm noktası, paranın icat edilmesi ile başlayan ticari faaliyetlerin yoğunlaştığı dönemlere denk gelmektedir. Ulusların ticaret maksadı ile diğer ülkeleri ziyaret etmeleri ve bu ziyaretlerle bağlantılı yollar üzerinde kervansaraylar, dinlenme güzergâhlarının kurulması ilk turizm aktiviteleridir. Antik Yunanlılarda olimpiyat oyunlarının başlaması ile birlikte bu oyunlara katılmak ve izlemek amacıyla yapılan seyahatler günümüzdeki sportif turizminin başlangıcı sayılır (Barutçugil, 1986: 11). Bu dönemlerde ticari, gezme ve sportif amaçlı turistik faaliyetlerin yanı sıra dini ve sağlık gibi nedenlerle de kısa süreli yer değiştirmeler oldukça yaygın bir biçimde yapılmaktaydı.

İslamiyet’in yaygınlaşması ve fetih anlayışının ön planda olmasına karşı, Hıristiyan halkların tepkileri de insanların kitleler halinde yer değiştirmesine neden olmuştur. Ayrıca Katolik Avrupalı Hıristiyan ordularının Avrupa’dan yola çıkarak genellikle Müslümanların elindeki Orta Doğu topraklarına yapmış oldukları dinsel ve askeri amaçlı haçlı seferleri, ileriki yıllarda özellikle dinsel nedenli gerçekleşecek yolculukların da başlamasına öncülük ettiği için, turizm açısından etkili olduğu söylenebilir (Akat, 1997: 8).

Ortaçağın ünlü gezginlerinden biri olan Marco Polo, İran ve Afganistan üzerinden Pamir Yaylasına, oradan da Gobi Çölünü aşarak Çin’e ulaşmış buradan

Hindistan'ı gezerek İtalya'ya dönmüştür. Aynı dönem gezginlerinden İbn-i Batuta ise, doğduğu yer olan Tanca'dan Mekke'ye gitmiş, buradan Ortadoğu ve Anadolu'yu gezerek Semerkant üzerinden Hindistan'a ulaşmıştır (Barutçugil, 1984: 29). İstanbul'un fethinden, Fransız ihtilaline kadar geçen yaklaşık 340 yıllık dönemde özellikle Bizans bilim insanlarının Roma'ya sığınmaları ve orada halka Yunancayı öğretmeleri antik kültüre olan ilginin artmasını sağlamıştır. Roma'daki antik eserleri görmek için yapılan ziyaretler çoğalmıştır (Acuner, 2006: 15). Böylece ticari, sportif ve dini amaçlı seyahatlerin yanına kültürel amaçlı seyahatler de eklenerek turizm olayının kapsama alanı genişlemiştir.

Sanayi devrimi ile beraber yaşanan ekonomik, sosyal ve siyasal değişimler sonucu ortaya çıkan burjuva sınıfı ve zenginler, refah artışı ile beraber uzak ülkelere gidip gezmek suretiyle turizm olayını ciddi biçimde etkilemişlerdir. Ancak bu dönemde turizmi etkileyen asıl unsur, ulaşım ve haberleşme alanında ortaya çıkan gelişmeler olmuştur. Buharlı gemi ve lokomotiflerin icadı, izleyen yıllarda otomobil sanayisinin yaygınlaşması turizmin çok hızlı bir şekilde gelişmesine neden olmuştur (Yıldız, 2011: 57).

1841 yılında İngiliz Thomas Cook'un at yarışlarını izlemek için iki şehir arasında tur düzenleyerek 570 kişiyi trenle götürmesi ilk toplu seyahatin başlangıcı olarak kabul edilmektedir (Bayer, 1992: 11). İzleyen yıllar özellikle I. Dünya Savaşı'nın hemen ardından gelen 1918–1920 yılları modern turizmin başlangıç yılları olarak kabul edilmektedir. Modern dönemde turizm, seyahatin temel bir insan hakkı olarak kabul edilmesiyle birlikte, insan hayatının temel unsurlarından biri olmuştur. Bu dönemde turizm, bireylerin ve toplumların kültürel sermayelerinin gelişiminde önemi sürekli artan bir olgu ve modern olmanın bir göstergesi haline gelmiştir.

Asıl turizm hareketi İkinci Dünya Savaşı sonrası ortaya çıkmıştır. Teknolojideki gelişme ulaşım araçlarına da yansımıştır. Savaş sonrası özellikle hava ulaşımı hız kazanmıştır. Sivil havacılığın gelişimi sonucu çok uzak yerlere kolaylıkla ulaşılması sağlanmıştır. Bunların yanı sıra savaş sonrası yıkılan kentlerin yeniden, planlı ve modern bir şekilde inşası turizm olgusunu desteklemiştir. Bu dönemde

haberleşme ve tanıtım olanaklarının artması ile beraber otel, pansiyon, ulaşım araçları ve yolları, plajlar, eğlence ve spor alanları, konaklama tesisleri ve tüm altyapısıyla turizm büyük bir sektör haline gelmiştir (Evliyaoğlu, 1994: 7).

1950’li yıllardan sonra ivme kazanan turizm talebi, modern toplumun dinlenme ve gezme ihtiyacını karşılamak üzere uygun iklimsel özelliklere sahip kıyı kesimleri üzerinde yoğunlaşmıştır. Turizm endüstrisi, deniz-kum-güneş üçlüsü üzerinde yoğunlaşan, dinlenme amacıyla seyahat eden kitlelere ucuz ürün sunan, yüksek derece mevsimselliğe maruz kalan bir endüstri haline dönüştürmüştür.

Tablo 1’de görüleceği üzere, İkinci Dünya Savaşı sonrası dünya genelinde uluslararası turist sayısı, Orta Doğu bölgesi bir dönem hariç sürekli artış yaşamıştır. 1967 yılında yaşanan Arap-İsrail savaşı Orta-Doğu’da yaşanan turist sayısı azalışının en önemli sebepleri arasındadır. 1950 yılında dünya geneli 25,3 milyon olan uluslararası turist sayısı, 2000 yılında 687 milyon kişiye ulaşmıştır.

Tablo 1: Dünyada Uluslararası Turist Sayıları (1950-2000) (Milyon)

Yıllar	Dünya	Avrupa	Amerika	Afrika	Asya-Pasifik	Orta Doğu
1950	25,3	16,8	7,5	0,5	0,2	0,2
1960	69,3	50,4	16,7	0,8	0,9	0,6
1965	112,9	83,7	23,2	1,4	2,1	2,4
1970	165,8	113	42,3	2,4	6,2	1,9
1975	222,3	153,9	50	4,7	10,2	3,5
1980	278,1	178,5	62,3	7,2	23	7,1
1985	320,1	204,3	65,1	9,7	32,9	8,1
1990	439,5	265,6	92,8	15,2	56,2	9,6
1995	540,6	315	109	20,4	82,4	13,7
2000	687	395,9	128,1	28,3	110,5	24,2

Kaynak: UNWTO Tourism Market Trends, 2006 Edition

2000’li yıllarda yaşanan teknolojik gelişmeler, hayat şartlarında ortaya çıkan iyileşmeler, seyahat serbestliği, turizmden yararlanan insan sayısının hızla artmasını sağlamıştır. Turizme yönelik bu olumlu havanın bir sonucu olarak da turizm sektörü dünyanın en hızlı gelişen sektörlerinden biri olmuştur.

Tablo 2’de 2001-2014 yılları arası turist sayıları verilmiştir. Buna göre, 2001 yılında 680 milyon olan turist sayısı, 2014 yılı itibariyle 1.13 milyara ulaşarak yaklaşık %50 oranında artış göstermiştir.

Tablo 2: Dünyada Uluslararası Turist Sayıları (Milyon) (2001-2014)

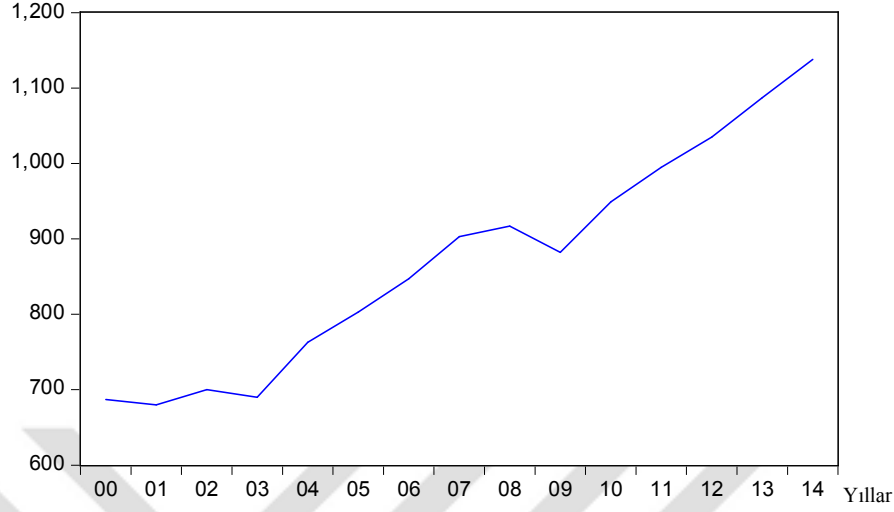
Yıllar	Dünya	Avrupa	Amerika	Afrika	Asya-Pasifik	Orta Doğu
2001	680	383,8	122,1	28,9	120,7	25
2002	700	394	116,6	29,5	131,1	29,2
2003	690	396,6	113,1	30,8	119,3	30
2004	763	416,4	125,8	33,2	152,5	35,4
2005	803	440,3	133,4	37,3	154,6	37,8
2006	847	462,2	135,8	41,4	167	40,9
2007	903	484,4	142,5	44,4	184,3	47,6
2008	917	485,2	147,8	44,4	184,1	55,2
2009	882	461,5	140,6	46	180,9	52,9
2010	949	485,5	150,4	49,9	205,1	58,2
2011	995	516,4	156	49,4	218,2	54,9
2012	1,035	534,4	162,7	52,9	233,5	51,7
2013	1,087	563,4	167,9	55,8	248,1	48
2014	1,138	588	181	56	263	50

Kaynak: UNWTO Tourism Highlights, Various Issues.

Küresel ekonomik zorluklara rağmen 2014 yılında gerçekleşen turist seyahatleri sayısı %4,4 yükselerek 2013 yılına göre 51 milyon kişi artmıştır. 2014 yılında uluslararası turizm talebi açısından en güçlü artışı sağlayan bölgelere baktığımızda, Amerika'da %7, Asya ve Pasifik'te %5, Afrika'da %2, Orta-Doğu'da %4 artış gerçekleşmiştir. En çok ziyaretçi çeken ve gönderen Avrupa 2014'te %4 gelişme gösterirken, 22 milyon dolayında daha fazla ziyaretçi alarak toplamda 588 milyon ziyaretçiye ulaşmıştır. Avrupa içinde büyümeyi, Kuzey ve Güney Avrupa ile Akdeniz'e kıyısı olan ülkeler sağlamıştır. Diğer yandan Batı Avrupa %2 gelişirken, Orta ve Doğu Avrupa'da gelişme yaşanmamış ve turist sayısında 2013 yılını tekrar etmiştir (UNWTO, 2015: 3).

Grafik 1'de 2000-2014 yılları arası dünya geneli turist sayısında meydana gelen gelişim görülebilmektedir. Yaşanan ekonomik krizlerin etkisiyle 2002 ve 2009 yılları hariç dünya genelinde uluslararası turist sayısı sürekli artış göstermiştir. Kriz dönemlerinde bir yandan istihdam daralması yaşanırken diğer yandan bu daraldan kaynaklanan gelir düşüşleri, uluslar arası turizm hareketine katılan insan sayısını da ciddi şekilde etkilemiştir (Yıldız ve Durgun, 2010: 11).

Grafik 1: 2000-2014 Yılları Dünya Geneli Turist Sayısı Gelişimi (Bin Kişi)

Kaynak: UNWTO Tourism Highlights Various Issues.

2013 yılında dünya genelinde en çok ziyaret edilen ülkeler sıralamasına baktığımızda, dünyada en çok turist çeken ülke 83 milyon turist ile Fransa'dır (Tablo 3). Varış istikametine göre en çok ziyaret edilen ülkeler sıralamasında Türkiye İngiltere'yi geçerek dünyada altıncı sıraya, Avrupa'da ise dördüncü sıraya yükselmiştir. Dünya genelinde ilk on sırada olan ülkelere sadece Çin'de bir önceki yıla göre turist sayısında bir azalma durumu gözlemlenmiştir. Çin'de hızla büyüyen imalat sanayinin yarattığı kirli hava sonucu sayıları hızla artan balık ölümleri, hava ve su kirlilikleri gibi çevre felaketleri hakkında artan haberler Çin turizmini olumsuz olarak etkilemiştir (Smith: 2013).

Tablo 3: 2013 Yılında Dünya Genelinde En Çok Ziyaret Edilen Ülkeler

Sıra	Ülke	Turist Sayısı (2013)	Turist Sayısı (2012)	2013'ün 2012 yılına göre değişimi %
1	Fransa	84,7 milyon	83 milyon	2
2	A.B.D.	69,8 milyon	66,7 milyon	4,7
3	İspanya	60,7 milyon	57,5 milyon	5,6
4	Çin	55,6 milyon	57,7 milyon	-3,5
5	İtalya	47,7 milyon	46,4 milyon	2,9
6	Türkiye	37,8 milyon	35,7 milyon	5,9
7	Almanya	31,5 milyon	30,4 milyon	3,7
8	İngiltere	31,2 milyon	29,3 milyon	6,4
9	Rusya	28,4 milyon	25,7 milyon	10,2
10	Tayland	26,5 milyon	22,4 milyon	18,8

Kaynak: UNWTO Tourism Highlights, 2014 Edition

Tablo'da ilk on ülke bazında inceleme yapıldığında bu ülkelerden 7'sinin Avrupa'da, 2'sinin Asya'da ve 1'nin Kuzey Amerika'da bulunduğu görülmektedir. Bu durum Avrupa Kıtasının dünya turizm sektöründeki ağırlığını ön plana çıkarmaktadır.

Turizmin bir ülkenin ekonomik büyümesi üzerindeki etkisi incelenirken sadece turist sayısına bakmak yeterli olmayabilir. Bu turistlerin yaptıkları harcamalar da kuşkusuz çok önemlidir. Çünkü turizm gelirleri ülkelerin ödemeler dengesine doğrudan etki yapmaktadır. 2013 yılında 1.1 trilyon dolar olan dünya turizm gelirleri 2014 yılında 86 milyar dolar artışla 1.2 trilyon dolara yükselmiştir. Avrupa, 2013 yılında 489 milyar dolar turizm geliri ile uluslararası turizmden elde edilen gelirin %42'sini alarak en büyük paya sahip olan bölgedir. Asya ve Pasifik %31 (359 milyar dolar) pay alırken bir önceki yıla göre en büyük artışı yakalayan bölge olmuştur (%8), Amerika %20 pay ile 229 milyar dolar turizm geliri elde etmiştir. Orta Doğu ve Afrika ise sırasıyla %4 ve %3'lük paylara sahip olmuştur (UNWTO, 2014: 6).

Tablo 4'te 2013 yılında dünya genelinde en çok turizm geliri elde eden ilk on ülke görülmektedir. Buna göre ABD 139,6 milyar dolar gelir ile ilk sırada yer alırken, İspanya ve Fransa 60,4 ve 56,1 milyar dolar turizm geliri ile bu ülkeyi takip etmektedir.

Tablo 4: 2013 Yılında Dünya Genelinde En Çok Turizm Geliri Elde Eden Ülkeler

Sıra	Ülke	Uluslararası Turizm Gelirleri (\$) (2013)	Uluslararası Turizm Gelirleri (\$) (2012)	2013'nin 2012 yılına göre değişimi (%)
1	ABD	139,6 milyar	126,2 milyar	10,6
2	İspanya	60,4 milyar	56,3 milyar	7,4
3	Fransa	56,1 milyar	53,6 milyar	4,8
4	Çin	51,7 milyar	50 milyar	3,3
5	İtalya	43,9 milyar	41,2 milyar	6,6
6	Tayland	42,1 milyar	33,8 milyar	24,4
7	Almanya	41,2 milyar	38,1 milyar	8,1
8	İngiltere	40,6 milyar	36,2 milyar	12,1
9	Hong Kong*	38,9 milyar	33,1 milyar	17,7
10	Türkiye	32,4 milyar	25,6 milyar	2,4

Kaynak: UNWTO Tourism Highlights, 2014 Edition

*Hong Kong, Çin Halk Cumhuriyeti'ne bağlı özel yönetim bölgesidir.

En çok ziyaret edilen ülkeler sıralamasında altıncı sırada yer alan Türkiye, uluslararası turizm gelirlerinde 32,4 milyar dolar gelir ile onuncu ülke konumundadır. İspanya ziyaretçi sayısı açısından dünyada üçüncü sırada iken, uluslararası turizm gelirlerinde 60,4 milyar dolar turizm geliri ile ikinci sırada bulunmaktadır. Ülkelerin ziyaretçi sayısı ve turizm gelirleri sıralamasındaki farklı konumları, ülkelere özgü karakteristikle, ziyaretçilerin harcamalarıyla, yaşam maliyeti ve ziyaretçi profili ile açıklanabilir. Türkiye turist sayısında yüksek bir seviyeye ulaşmasına rağmen, ülkeye gelen düşük gelirli turist profili sebebi ile turizm gelirlerinde istenilen seviyeye ulaşamamıştır. Örneğin Tayland 2013 yılında 26,5 milyon turiste karşılık 42 milyar dolar turizm geliri elde ederken, aynı yıl Türkiye'ye gelen turist sayısı Tayland'dan yaklaşık 10 milyon kişi fazla olmasına rağmen turizm geliri açısından Tayland'dan 10 milyar dolar daha az gelir elde etmiştir. Fransa'ya giden turist profili daha çok kısa dönemli turist profilini, ABD ise uzun dönemli turistleri kapsamaktadır (Aslan, 2008: 3). Bu yüzden Fransa turist sayısında ilk sırada olmasına rağmen turizm gelirlerinde üçüncü sırada yer almaktadır.

Dünya Turizm Örgütü'nün "Tourism Towards 2030" adlı çalışmasındaki öngörülerine göre önümüzdeki yirmi yıl boyunca uluslararası turizm, daha yavaş bir hızda olmakla birlikte artmaya devam edecek ve uluslararası turist hareketleri yılda ortalama 43 milyon artarak 2030'da 1,8 milyara ulaşacaktır. Bu öngörülere göre turizm sektörü 21. yy'ın en büyük sektörlerinden birisi olacak ve ülkelerin ekonomik büyümelerine ve refah artışına önemli katkıda bulunacaktır.

1.1.2.2. Türkiye'de Turizm Sektörünün Tarihsel Gelişimi

Türkiye'de turizm sektörünün gelişimi planlı dönem öncesi ve planlı dönemden günümüze olmak üzere iki bölüme ayrılarak incelenecektir.

1.1.2.2.1. Planlı Dönem Öncesi Turizm Sektörü: 1923-1963

Türkiye 1923 yılında Cumhuriyet'in ilanı ile beraber yeni bir topluma dönüşümün ilk adımlarını atarken tepeden tırnağa her kurumuyla yeniden yapılanmaya başlamıştır. Kuşkusuz bütün bu modernleşme girişimlerinden turizm sektörü de payını almıştır. Cumhuriyet öncesi dönemde bireysel çabalar ile

yürütölmeye çalışılan turizm faaliyetleri, cumhuriyetin ilanından sonra örgütlenme faaliyetleri içine girmiştir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında yeni hatlar açılarak tren seferlerinin gerçekleştirilmesi turizm faaliyetlerinin temellerini oluşturmuştur. 1924 yılında Fransız Wagon Lits şirketi ile sözleşme imzalanarak ilk yataklı vagon seferi 23 Temmuz 1924 yılında faaliyete geçmiştir. Bundan sonra 26 Temmuz 1924 tarihinde Haydarpaşa-Ankara yataklı vagon hizmete girerek haftada üç gün olan seferler 20 Ekim 1924 tarihinden itibaren günöbirlik sefer haline dönüşmüştür. Diğer yandan ilk yemekli vagon hizmeti ise 7 Aralık 1925 tarihinde Haydarpaşa-Sincanköy hattında gerçekleştirilerek vatandaşların seyahat olanakları genişletilmiştir (TURSAB: 2015).

Cumhuriyet döneminde turizm faaliyetleri ile ilgili ilk önemli girişim 1923 yılında Türk Seyyahin Cemiyeti adı ile kurulan ve 1930 yılında Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu adını alan dernek ile gerçekleşmiştir (Barutçugil, 1986: 69). Atatürk'ün talimatları ile Reşit Saffet Atabinen ve bir grup aydın tarafından kurulan kurum ölkede büyük bir boşluğu doldurarak uzun yıllar turizm alanında bir devlet organı gibi görev yapmış, çalışmaları ile tanıtım afişleri, turist rehberleri, karayolu haritası basılması, lisan kurslarının açılması ve tercüman rehber sınavlarının yapılması, turizm kongre ve konferansları düzenleme gibi ilklere imza atmıştır. 1930 yılında kamu yararına çalışır bir kurum olarak tanınmış, özel yetkiler ve görevler almıştır (www.turing.org.tr).

Demiryolu taşımacılığında yapılan çalışmalardan sonra denizcilik alanında Seyir Sefain İdaresi'nin kurulması turizm alanında atılan önemli bir adım olmuştur. Turizmle ilgili bir diğer alan olan havacılık sektörü, Cumhuriyet döneminde Türkiye Teyyare Cemiyetinin kurulmasıyla ilk adımlarını atmıştır. 1925 yılında kurulan cemiyet, 1933 yılında Türk Havayolları İşletme İdaresi adını alarak 5 uçak ve 28 koltukla faaliyetlerine devam etmiştir (TURSAB: 2015).

1930'lu yıllara gelinirken Türkiye'ye gelen turist sayısı 50 bin dolayına çıkarak turizm sektörü hükümetler düzeyinde dikkate alınmaya başlanmıştır. 1930 yılında Dähiliye Vekâleti Emniyeti Umumiye Müdürüyeti bünyesinde turizm

işleriyle sorumlu bir şube kurulmuştur. Aynı yıl İstanbul Belediyesi'nde İktisat İşleri Müdürlüğüne bağlı bir turizm şubesi açılmış ve Uluslararası Turizm Birliği'nin (AIT) Kongresinin İstanbul'da yapılması Türk turizm sektörü açısından dönüm noktalarından birisi olmuştur. Dünya genelinde devletçilik ilkesinin benimsenmesi ile beraber 1934 yılında ilk defa doğrudan devlet eliyle turizm çalışmalarına başlanmış ve İktisat Bakanlığının Dış Ticaret Dairesine bağlı Türk Ofis adında bir turizm bürosu kurulmuştur. Türk Ofisi yayın ve tanıtım işlerini yürüten birimi içindeki Turizm Masası, 1938'de önce ayrı bir şubeye dönüştürülmüş ancak 1939'da Ticaret Vekâletinin kuruluşu sırasında Neşriyat ve Propaganda Servisi içerisinde Turizm Müdürlüğü adını alarak Türk turizminin kurumsal anlamda gelişmeye başladığının bir göstergesi olmuştur (Kozak vd, 2014: 115). Cumhuriyet öncesi dönemde kurulan otellerin yanında turizmde taleplerin artmaya başlaması konaklama tesisleri ve altyapı olanaklarının artırılmasını gerekli kılmıştır. Bu dönemde tesis anlamında herhangi bir yatırım kaydedilmezken ülkenin konuklara sunabildiği yatak sayısı 25 bin dolayında kalmıştır. Daha sonra hızlanan çalışmalar ile yasal ve fiili düzenlemeler sonucu 1936 yılında 80 bin dolayında yabancı turisti konuk edebilecek kapasiteye ulaşılmıştır (TURSAB: 2015).

1940 yılından itibaren turizmde tanıtım faaliyetlerine ağırlık verilmeye başlanmıştır. Bazı devlet kurumları ürünlerinde turizme ilişkin çeşitli düzenleme ve tanıtım faaliyetlerinde bulunarak turizmde iç ve dış potansiyeli değerlendirmenin ilk araçlarını oluşturmuşlardır. Bu dönemde İzmir Fuarı nedeniyle Devlet Demir Yolları'nın düşük fiyatlı bilet satışlarına başvurması sonucu seyahat eden yolcu adedinde artış meydana gelmiş aynı zamanda yurtiçi turizm faaliyetlerinin de temelleri atılmıştır. Bir yandan devlet içinde turizm kurumlarının gelişme kaydetmesi diğer yandan özel firmaların bir dizi örgütlenmelerde bulunarak 10 dolayında yeni acenta kurması ile turizm faaliyetleri hız kazanmıştır. Kamu alanında bir takım değişikliklere gidilerek 1940 yılında Turizm Dairesi önce Matbuat Umum Müdürlüğüne sonra 1943 yılında Basın Yayın Genel Müdürlüğüne bağlanmıştır. Devlet içinde sık yapılan değişiklikler turizm sektörü algısını tam olarak geliştiremediğinden ülke ekonomisine katkısının daha iyi değerlendirilmesi ve

gelişmelerin bütün devlet birimleri tarafından izlenebilmesi için Bakanlıklar arası Turizm Komisyonu kurulmuştur.

1940'lı yılların ortalarında dünyanın savaş koşulları içerisine girmesi ile beraber savunma ve silah harcamalarının artması ülke vatandaşlarının gelirlerinin azalmasına yol açmıştır. Bu durum turizm faaliyetlerini durma noktasına getirmiştir. Dış turizmde yaşanan durgunluğa karşın iç turizme yönelik bazı çalışmalar yapılmıştır. İstanbul'da kurulan İstanbul'u Sevenler Grubu, yurtiçi turizm mirasının ve değerlerinin korunması amacıyla çeşitli eğitim kurumlarıyla ortak çalışmalarda bulunarak konferanslar vermiştir. Ayrıca Türkiye turizm sektöründe söz sahibi olanların temellerini attığı Turizm Danışma Kurulları 1949 yılında çalışmalara başlamıştır. Ülke turizmindeki gelişmelerin ve potansiyellerin değerlendirildiği bu kurullar her yıl düzenli olarak yapılmaya çalışılmış ve sektörde uzun yıllar bir forum niteliğini taşımıştır. 1950'li yıllarda Türkiye, dünya turizminde yaşanan örgütlenme faaliyetlerinden etkilenerek Türkiye Milli Talebe Federasyonu (TMTF) adı altında gençlik turizminin yapılandığı bir kurum oluşturmuştur. Bu kurum Türkiye turizmi ve acenteciliği için bir eğitim okulu kimliğine bürünerek, Türk gençliğinin turizm sektörü ile ortak paydada buluşmasında büyük rol oynamıştır. Aynı dönemde kurulan bir başka turizm kurumu da Türkiye Milli Gençlik Teşkilatıdır. Türkiye'de seyahat acentelerinin kaynaklığını yapan okulun en büyük katkılarından birisi 1965 yılında İstanbul'da yapılan 16. Uluslararası Öğrenci Turizmi Konferansı olmuştur (TURSAB: 2015).

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra dünya genelinde devletçilik ilke olarak terkedilmiş, ekonomide özel sektöre ağırlık verilmeye başlanmıştır. Bu durumun bir sonucu olarak devlet, turizmde düzenleyici ve teşvik edici kurum niteliğine bürünmüştür. Türkiye'de ilk defa düzenlenen Turizm Danışma Kurulu ve bu kurulda alınan kararlar ile Türkiye turizminde özel sektörün ağırlığı hissedilmeye başlanmıştır. Özel sektörü turizm faaliyetlerine daha fazla dâhil etme amacı ile 1950 ve 1953 yıllarında turizm kurumlarını teşvik kanunları çıkartılmıştır. Aynı yıllarda Türkiye Emlak Kredi Bankası vasıtasıyla 1 milyon TL Turizm Kredisi Fonu oluşturulmuştur. Teşvik önlemlerinin yanı sıra turizmde yatırımlara kaynaklık etmek

amacıyla başta Ziraat Bankası olmak üzere bazı bankaların katılımıyla 1955 yılında 10 milyon TL sermaye ile Türkiye Turizm Bankası kurulmuş, bu banka uzun yıllar özel sektöre açtığı kredilerle gerek altyapı gerekse üstyapının güçlendirilmesine önemli katkılar sağlamıştır (TURSAB: 2015).

1955 yılında Bakanlar Kurulu düzeyinde ilk ciddi çalışmalar yapılırken, acenteler, 5705 sayılı "Turizm Büro ve Seyahat Acenteleri Hakkında Talimatnameye" göre Basın-Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü'nden ruhsatname almaya başlamışlardır. Turizm faaliyetlerinin bakanlık hizmetinde daha etkin olacağı görüşünden hareketle 1957 yılında Basın Yayın ve Turizm Genel Müdürlüğü bakanlık haline getirilerek turizm konusu hükümetler düzeyinde devletin ana fonksiyonları arasına girmiştir (Andaç, 2003: 5-8).

1950'li yıllardan itibaren Türkiye'de turizm verilerinin kayıt altına alınmaya başlanması ile sektörde yaşanan gelişmeler Tablo 5'te görülmektedir. 1950 yılında gelen turist sayısı yaklaşık 29 bin civarıyken bu sayı 1960 ihtilaline kadar artarak devam etmiştir. 1959'da 126 bin olan yabancı turist sayısı yaşanan askeri darbe süreci ve istikrarsızlık ortamı nedeniyle 1960 yılında 94 bin kişiye kadar düşmüştür. 1961 ve 1962 yıllarında yabancı turist sayısında artış yaşanmış sırasıyla 129 bin ve 172 bin kişi Türkiye'yi ziyaret etmiştir.

Tablo 5: Türkiye'de Planlı Dönem Öncesi Seçilmiş Turizm Verileri (1950-1962)

Yıllar	Yatak Kapasitesi	Gelen Turist Sayısı	Turizm Geliri Bin \$
1950	3.300	28.625	-
1951	-	31.377	4.317
1952	6.219	38.837	2.287
1953	-	70.055	2.350
1954	-	71.331	1.771
1955	9.000	79.369	1.979
1956	-	99.414	2.495
1957	-	100.803	1.041
1958	-	114.744	1.535
1959	12.326	126.610	4.756
1960	14.200	94.077	5.460
1961	-	129.104	6.880
1962	22.050	172.867	7.316

Kaynak: Barutçugil (1986), Turizm Ekonomisi ve Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri, Beta Yayınları, İstanbul, s.71

Turizm gelirlerinde ise artan yabancı turist sayısına rağmen dalgalı bir seyir izlenmiştir. Bu dönemde ülkeye gelen yabancı turist kalitesindeki farklılıklar turizm gelirinin dalgalı bir seyir izlemesine neden olmuştur. 1951 yılında 4.317 bin dolar olan turizm geliri, 1957’de 1.041 bin dolar, 1962 yılında ise 7.316 bin dolar olarak kayıtlara geçmiştir.

Planlı dönem öncesi turizm sektörü ile ilgili gelişmelere baktığımızda istenilen düzeye gelinemediği görülmektedir. Bu dönemde savaş şartlarının verdiği ağır yaralar sarılırken ekonominin canlandırılması devlet eliyle ve sanayi ağırlıklı olarak sürdürülmeye çalışılmıştır. Bu yüzden turizm geri planda kalmıştır. 1950’li yıllar itibariyle bazı önemli adımlar atılsa da istenilen hedeflere ulaşılamamıştır.

1.1.2.2.2. Planlı Dönemden Günümüze Turizm Sektörü

Planlı dönem, 1963 yılında başlayıp günümüze kadar uzanan süreci kapsamaktadır. Türkiye’de planlı dönemin uygulanmadığı yıllarda geçiş programları yürürlüğe girmiştir. 1978, 1984, 1995 ve 2006 yıllarında bu geçiş programları uygulanmıştır (Kusat, 2014: 79). 1961 anayasasından sonra kurulan Devlet Planlama Teşkilatı, turizmi bir plan çerçevesinde iktisadi ve sosyal ilkelere bağlamaya çalışmış beşer yıllık kalkınma planlarında turizm sektörü ile ilgili önemli kararlar almıştır. Beş yıllık kalkınma planları kamu yatırımları için zorunlu, özel kesim yatırımları içinse yol gösterici hedefler içermektedir. Özel sektör gösterilen hedeflere ulaşmak için çeşitli teşviklerle özendirilmiştir.

Planlı dönemi 1963-1980 yılları arasında turizmle ilgili temel kadroların ve kurumların oluştuğu “birinci dönem” ve 1980’den günümüze gelen “serbestleşme dönemi” olarak iki bölümde inceleyebiliriz. Ayrıca sektörde 2000’li yıllar itibariyle yaşanan yükseliş ayrı bir başlık altında incelenmiştir.

1.1.2.2.2.1. 1963-1980 Arası Dönem

Birinci dönemde (1963-1980), ülkenin mevcut turistik potansiyelinin, tarihi ve doğal zenginliklerinin iyi değerlendirilmesi, ülkeye yönelen talebi değerlendirmek için gerekli yatırımların yapılması, döviz gelirlerini artırarak ödemeler dengesine

katkıda bulunulması, sektörde yeni iş alanları yaratılması, reklam ve tanıtım faaliyetlerinin arttırılması, konaklama tesislerinin yapımı, sektörün çeşitli alt kesimlerinin canlandırılması için izlenecek ana politikalar ve ilkeler belirlenmiştir. Planlı dönemin başında yani 1962 yılında T.C. Turizm Bankası A.Ş. faaliyete girmiştir, aynı yıl Maliye Bakanlığı destekli Turizm Geliştirme Fonu oluşturularak sektöre kaynak yaratılmaya çalışılmıştır. Yine 1963 tarihli Türkiye Turizm ve Tanıtma Bakanlığı'nın kuruluşu dönemin turizm alanında yaşanan en önemli gelişmelerindendir (TURSAB: 2015).

Birinci dönemde (1963-1980) uygulanan beşer yıllık kalkınma planlarında izlenecek turizm politikasının temel ilkeleri genel hatlarıyla şu şekildedir (DPT 1, 2, 3 ve 4. Beşer Yıllık Kalkınma Planları):

- Turizmde devlet, alt yapıyı geliştirmeye ağırlık verecektir. Üst yapının geliştirilmesi, yatak kapasitelerinin artırılması ve özellikle işletmecilikte eğitim devletçe desteklenecek ve yabancı sermaye teşvik edilecektir.
- Kamu kuruluşlarına ait kamplar ve dinlenme tesisleri dış turizme açılacak ve bunlardan daha geniş kitlelerin yararlanması gerçekleştirilecektir.
- Turizm sektöründe, öncelikle fiziksel planları kesinleşmiş bölgelerde, kitle turizmine ve dış turizme dönük nitelik taşıyan büyük ölçekli yatırımlar yabancı sermaye politikası çerçevesinde özendirilecektir.
- Turizm sektörünün gelişmesinde, gelişme potansiyeli olan bölgelerde uluslararası kitle turizmine olanak hazırlayabilecek yatırımlara öncelik verilmesi ilkesi benimsenmiştir.
- Turizm faaliyetlerinin Türkiye'nin her tarafına dağılmasının alt ve üst yapı bakımından bazı verimsiz yatırımlara sebep olacağı saptanmış; bu nedenle yatırımların öncelik bölgelerinde yoğunlaştırılması ilkesi benimsenmiştir. Uygulamada Akdeniz, Göreme, Uludağ, Güney Ege ve kısmen Marmara bölgelerinde fiziksel planlama çalışmalarına girişilmiştir.

Tablo 6’da 1963-1980 yılları arasında turizm sektörü ile ilgili seçilmiş bazı veriler görülmektedir.

Tablo 6: Türkiye’de Planlı Dönemde Seçilmiş Turizm Verileri (1963-1980)

Yıllar	Uluslararası Turist Sayısı (Bin Kişi)	Turizm Geliri (Milyon \$)	Turizm Gideri (Milyon \$)	Yabancı Başına Döviz Harcaması (\$)
1963	198	7,7	18	39
1967	574	13,2	26,8	23
1972	953	103,7	59,3	84,2
1977	1.661	204,9	268,6	123,3
1980	1.288	326,6	268,5	253

Kaynak: DPT, 4. ve 5. Beşer Yıllık Kalkınma Planları

Tabloya göre, Birinci Beş Yıllık Kalkınma Plan döneminin ilk yılı olan 1963 yılında ülkeye gelen yabancı turist sayısı 198 bin kişiyken plan döneminin sonu olan 1967 yılında 574 bin kişiye yükselmiştir. Turizm gelir ve gider dengesinde ise ödemeler bilançosuna negatif rakamlar yansımış ve istenilen hedeflere ulaşamamıştır.

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Plan döneminin ilk dört yılında ülkeye gelen yabancı turist sayısı ortalama %12,7 artmış ve 1972’de 953 bin kişiye ulaşmıştır. Turizmden sağlanan gelir aynı dönemde yılda ortalama %48 artarak 1972 yılında 103,7 milyon dolara yükselmiştir. Yabancı başına döviz harcaması 23 dolardan 84,2 dolara çıkmıştır.

Üçüncü Beş Yıllık Kalkınma Plan dönemini kapsayan 1973-1977 yılları arası Türkiye’ye gelen yabancı sayısı yılda ortalama %10,9 oranında artarak 1977 yılında 1,6 milyon kişiye ulaşmıştır. Turizm geliri yıllık artış oranı yüzde %14,6 olmuş ve 1977 yılında 204,9 milyona yükselmiştir. 1972 yılında 59,3 milyon dolar olan turizm giderleri yılda %35,2 oranında artarak 1977 yılında 268,6 milyon dolara ulaşmıştır. Dönem içinde 876 milyon dolar tutarındaki turizm giderine karşılık 951 milyon dolarlık turizm geliri sağlanabilmiştir. Dış turizm gelirlerinde hedefe ulaşmadaki yetersiz gelişmeye karşılık, dış turizm giderleri beklenenden daha hızlı artmıştır. Yatak kapasitesindeki yetersizlik ve turizm tesislerindeki fiyatların yüksekliği iç

talebi yurt dışında tatil geçirmeye özendiren nedenlerin başında gelmiş ve bunun sonucunda turizm giderleri artmıştır.

1970'li yılların sonundan başlayarak 1982 yılına kadar Türkiye'ye gelen yabancı sayısı artışında duraklama yaşanmıştır. 1977 yılında 1,6 milyon olan uluslararası turist sayısı 1980 yılında 1,2 milyona kadar gerilemiştir. Türkiye'de söz konusu yıllarda iç siyasal karışıklıkların etkisiyle beraber, Batılı ülkelerin petrol krizinden sonra düştükleri ekonomik bunalımın bu düşüşte önemli etkisi olduğu söylenebilir. Turist sayısında yaşanan düşüşün aksine turizm gelirlerinde artış yaşandığı gözlenmiştir. 1977 yılında 204 milyon dolar olan turizm geliri 1980 yılında 326 milyon dolara yükselmiştir. Aynı dönemde yabancı başına döviz harcaması 123 dolardan 253 dolar seviyesine çıkmıştır.

Birinci plan döneminde (1963-1983) gerçekleşen turizm sektörü sabit sermaye yatırım miktarları ve toplam sabit sermaye yatırımları içindeki payı Tablo 7'de görülmektedir. Birinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde gerçekleşen sabit sermaye yatırımlarının büyük kısmı devlet tarafından üstlenilmiş olup genellikle alt yapı ve tamamlayıcı yatırımlara yönelinmiştir. Bu dönemde turizm yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payı %1,2 olarak gerçekleşerek 2,9 milyon TL'lik yatırım harcaması yapılmıştır.

Tablo 7: Türkiye'de Planlı Dönemde Turizm Sektörü Sabit Sermaye Yatırımları (1963-1983)

	I.Plan Dönemi 1963-1967	II. Plan Dönemi 1968-1972	III. Plan Dönemi 1973-1977	IV. Plan Dönemi 1979-1983
Turizm Yatırımları	*2,9	*7,4	*6,3	**64,8
Toplam Yatırımlar İçindeki Payı	%1,2	%2,09	%1	%0,61

Kaynak: DPT, 4. ve 5. Beşer Yıllık Kalkınma Planları

*1976 Fiyatlarıyla, Milyon TL **1983 Fiyatlarıyla, Milyar TL

İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı döneminde konaklama tesisleri yapımı daha çok özel kesim tarafından ele alınmış ve bu girişim teşvik tedbirleri ile desteklenmiştir. Bu dönemde turizm yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payı %2,09'a çıkmış, toplamda 7,4 milyon TL yatırım harcaması yapılmıştır. Üçüncü ve Dördüncü Beş Yıllık Kalkınma Planlarında gerçekleşen turizm yatırım harcamaları sırasıyla 6,3 milyon TL ve 64,8 milyar TL olmuştur. Aynı dönemlerde turizm yatırımlarının toplam yatırımlar içindeki payı %1 ve %0,61 olarak gerçekleşmiştir.

1.1.2.2.2. 1980 Sonrası Dönem

Planlı dönemin ekonomide serbestleşme hareketlerinin yoğun olduğu bölümü 1980 yılından başlayarak günümüze kadar uzanan dönemi kapsamaktadır. Bu dönemde (1980-2014) uygulanan beşer yıllık kalkınma planlarında izlenecek turizm politikasının temel ilkeleri genel hatlarıyla aşağıda sıralanmıştır (DPT, Kalkınma Planları);

- Turizm alt ve üst yapısının nitelik ve niceliğinin yükseltilmesine ağırlık verilecektir. Mevcut tesislerde doluluk oranlarını artırıcı ve faaliyet mevsimini uzatıcı önlemler alınacaktır.
- Özel hava taşıyıcılarının mevcut sorunlarını kısa sürede çözümlenerek, yurtdışı turizme dayalı "charter" ve yurtiçi turizme dayalı küçük uçak ve hava-taksi işletmeciliği alanlarında daha etkin rol oynamaları konusunda gerekli destek sağlanacaktır.
- Golf, kış, dağ, termal, sağlık, yat, kongre turizmi ve ekoturizm ile ilgili yönlendirme faaliyetleri sürdürülecektir.
- Turizm sektörüne doğrudan veya dolaylı olarak hizmet verenlerin sayıca yeterli düzeye getirilmesi ve eğitilmek suretiyle bilgi ve becerilerinin artırılması sağlanacaktır.
- Türkiye'nin fiyat, hizmet kalitesi ve jeotermal kaynaklar açısından rekabet üstünlüğü göz önüne alınarak, sağlık hizmetleri turizmi desteklenecektir.
- Kültür turizminin geliştirilmesi ve yaygınlaştırılması çalışmaları bağlamında, otantik özellikleriyle korunarak turizme açılan yöresel örneklerin çoğaltılması desteklenecektir.

- Ekoturizmi geliştirmek amacıyla, Tabiatı Koruma Alanları, Milli Park ve benzeri korunan alanlar geliştirilecek ve yaygınlaştırılacaktır.

1980 yılında başlayan liberalleşme hareketleri turizm sektörunü de etkilemiş olup, uygulamaya konulan 24 Ocak Ekonomik İstikrar Tedbirleri kararları arasında turizm ile ilgili; devalüasyon kararı, Yabancı Sermaye Çerçeve Kararnamesi ile ilgili karar, 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu ve Yurt Dışına Turistik Çıkışlarla İlgili Karar yer almaktadır. 1983 yılından itibaren kamu, turizm yatırımlarından kademeli olarak çekilmiş ve özelleştirme çalışmalarına hız vermiştir. Bu dönemde Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği (TÜRSAB), Türkiye Otelciler Birliği (TÜROB), Turizmi Geliştirme Vakfı (TUGEV), Turizm Yatırımcıları Derneği (TYD) gibi kuruluş ve dernekler faaliyete geçerek turizm alanında önemli çalışmalara imza atmışlardır. Türkiye Turizm ve Tanıtma Bakanlığının 1983 yılında Kültür Bakanlığı ile birleşerek T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı olarak ismi değiştirilmiş 1989 yılında T.C. Turizm Bakanlığı adını almıştır (Çavuş vd, 2009: 209).

1980-1990 dönemi, turizm sektörünün en hızlı gelişme gösterdiği yıllardır. Söz konusu dönemde yatak sayısı ve gelen turist sayısı bakımından bir atılım yaşanmıştır. Benzer şekilde, turizm sektörünün diğer alt sektörlerinde de önemli gelişmeler olmuş, arz-talep dengesinin arz lehine oluşması ile ülke ekonomisinde önemli bir konuma erişerek, istihdama katkı yapan bir sektör haline gelmiştir.

1990 ve sonrası dönemde yaşanan en önemli gelişmelerden biri, bu yıl öncesinde gündemde olmayan iç turizmin, önemli bir pazar olarak ortaya çıkması ve turizm işletmeleri tarafından kabul görmesidir. Söz konusu yıllarda, iç turizm etkinliklerine katılanların sayısı milyonlar ile ifade edilmeye başlanmıştır. Ayrıca Türk turizminin işletme anlayışı, çevre ile ilgili konulara gösterilen duyarlılık ve yatırımların yönlendirilmesi bakımından farklılık arz etme yoluna gitmiştir. Başlangıçta, çoğunlukla inşaat sektöründe faaliyet gösteren kişilerin yatırımcı olarak sektöre girmesine tanık olunurken, daha sonra bu eğilim azalmıştır. Ayrıca, turizm sektörü için 1998 ve sonrasındaki dönemde, her şeyi devletten bekleme dönemi ortadan kalkmaya başlamasına rağmen, devlet ile özel sektör arasındaki rol

paylaşımının detaylı olarak tespit edilmemesi, sektördeki verimliliğin düşmesine yol açmıştır (DPT, 2014: 11).

1.1.2.2.2.3. 2002 Sonrası Dönem

2000’li yıllardan itibaren geleneksel turizm anlayışı (deniz, kum, güneş) yanında sağlık, kültür, kongre, kış, kruvaziyer turizmi gibi pazarın çeşitlendirilmesi politikaları benimsenerek alternatif turizm türlerinin gelişimi desteklenmeye başlamıştır. Bu dönemde konaklama yatırımları yavaşlatılmış, altyapı, pazarlama ve yenileme yatırımları özendirilerek turizm hizmetlerinin niteliğinin korunması ve iyileştirilmesine öncelik verilmiştir. 2003 yılında yürürlüğe giren 4957 sayılı Turizmi Teşvik Kanununda Değişiklik Yapılması Hakkında Kanun ile 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu’nda bazı değişiklikler yapılarak, alan planlamasından bölgesel planlamaya geçilmesine olanak sağlanmış, Hazine arazilerinden, tarihi, kültürel ve turizm açısından potansiyeli yüksek olanlar, Kültür ve Turizm Koruma ve Geliştirme Bölgesi olarak tanımlanmış ve Kültür ve Turizm Koruma ve Geliştirme Bölgelerinde, turizm yatırımları için arazi tahsisinde ve plan onaylarında Kültür ve Turizm Bakanlığı yetkili kılınmıştır. Turizm hareketlerinin yoğunlaştığı bölgelerde yerel yönetimlerin, STK’ların ve halkın turizmle ilgili kararlara katılımı yönünde çalışmalar yapılmıştır. Sürdürülebilir turizmin özendirilmesi amacıyla, 2008 yılında çevreye duyarlı konaklama tesislerinin standartları belirlenmiş ve belgeleme çalışmalarına başlanmıştır (Turizm Özel İhtisas Komisyon Raporu, 2014: 19).

2634 Sayılı Turizmi Teşvik Kanunu’na işlerlik kazandırmak amacıyla, 18.08.2009 tarih ve 15299 sayılı Resmi Gazete’de yayımlanan Bakanlar Kurulu Kararı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı’ndan belgeli, asli fonksiyonu konaklama olan işletmelerin yurt dışından bir milyon ABD Doları ve üzeri döviz miktarını sağlamaları halinde ihracatçı sayılmaları sağlanmıştır (Turizm Özel İhtisas Komisyon Raporu, 2014: 20).

Onuncu Kalkınma Planı (2014-2018) çerçevesinde Türkiye’de büyük bir ağırlığı olan kitle turizminden, konfor ve macera motifleri ağırlıklı bireysel turizm faaliyetlerine yönelik çalışmalar yapılması yönünde kararlar alınmıştır. Turizm faaliyetlerinin çeşitlendirilmesi yönünde yapılan çalışmalardan biride sağlıklı yaşama

yönelik kaplıca, SPA ve benzeri imkânlar ile sağlık altyapısının değerlendirilerek sağlık turizminin geliştirilmesi olmuştur. Bu konu ile ilgili olarak 17 Ocak 2014 tarihinde Sağlık Turizminin Geliştirilmesi Programı eylem planı hazırlanarak bu kapsamdaki iş ve işlemleri koordine etmek üzere Sağlık Turizmi Koordinasyon Kurulu oluşturulmuştur. Kurul, yurtdışından gelecek hastalar ile Türkiye’de konaklayan ve sağlık hizmetine ihtiyaç duyan turistlerin, kamu ve özel sağlık kurum ve kuruluşlarında alacakları sağlık hizmetleri ve güvenli bir şekilde transferlerinin sağlanmasına yönelik tedbirler, sağlık turizmi tanıtım ve stratejisinin geliştirilmesi, hizmet kriterlerinin belirlenmesi gibi konularda çalışmalar yapacaktır (10.Kalkınma Planı, 2013: 182).

Ekonomide serbestleşme hareketlerinin yoğun olduğu 1980 yılı sonrası döneme ait Türkiye’ye gelen uluslararası turist sayısı ve elde edilen turizm geliri aşağıda Tablo 8’de gösterilmiştir.

Tablo 8: Türkiye’de 1980 Sonrası Döneme Ait Seçilmiş Turizm Verileri (1980-2013)

Dönem	Uluslararası Turist Sayısı (Milyon Kişi)	Turizm Geliri (Milyar \$)
1980-1985	10,2	3,8
1985-1989	16,2	9,1
1990-1994	30,9	17,6
1996-2000	45,7	34,6
2001-2005	77,4	69,3
2007-2013	203,2	185,6

Kaynak: DPT, Kalkınma Planları

Buna göre, 5. Plan dönemini kapsayan 1985-1989 yılları arası 16,2 milyon turiste karşılık 9,1 milyar dolar turizm geliri elde edilmiştir. 1990-1994 döneminde uluslararası turist sayısı 30,9 milyona yükselirken turizmden elde edilen gelir 17,6 milyar dolar olmuştur. 1996-2000 dönemi içerisinde 1999 yılında yaşanan deprem felaketi ve konjonktürel nedenlerle turist artış hızı yavaşlamış ve 45,7 milyon turist Türkiye’yi ziyaret etmiştir. Aynı dönemde 34,6 milyar dolar turizm geliri elde edilmiştir. 2007-2013 yıllarını kapsayan 9. Plan döneminde, uluslararası turizmde talep daralması olmuş, dünyada yaşanan doğal afet ve salgın hastalıkların yanında, küresel ekonomik kriz, 2008 yılının ikinci yarısından itibaren, uluslararası turizm hareketlerini de olumsuz etkilemiştir. Yaşanan olumsuzluklara rağmen 9. Plan

döneminde turizm alanında büyük bir sıçrama yaşanmış 203,2 milyon turiste karşılık 185,6 milyon dolar turizm geliri elde edilmiştir.

1.1.3. Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisindeki Önemi ve Etkileri

Turizm sektörü dünyada olduğu gibi Türkiye’de de büyük bir hızla gelişme gösteren ve bunun sonucu olarak ülkedeki diğer sektörleri etkileyerek kapasitelerinin artmasında başı çeken bir sektör haline gelmiştir. Günümüzde Türkiye ekonomisinin vazgeçilmez temel taşlarından birisi olan turizm sektörü, dış ticaret açığına, enflasyona ve işsizliğe çare arayan hükümetlerin önemle üzerinde durduğu bir konudur (Hepaktan ve Çınar, 2010: 139-140).

Uluslararası turizmin sürekli artışı gelişmekte olan birçok ülkenin devamlı büyüyen bu sektöre ilgisinin artmasına neden olmuştur. Türkiye gibi gelişen bir ülkenin turizm pazarından pay almak üzere uluslararası turizm endüstrisine ilgi duymasının nedenleri ise kısaca şöyle açıklanabilir (Manisalı ve Yarcan, 1987: 9).

- Turizm, döviz darboğazı sıkıntılarına çözüm getirebilmektedir.
- Turizm endüstrisinin gelişme maliyetleri kısıtlı olabilmektedir.
- Turizm, ekonomik engellemelerden, tarife ve kotalardan daha az etkilenmektedir.

Türkiye’de turizm sektörünün 1980’li yıllardan bu yana devam eden sürekli artışı, ekonomi üzerinde azımsanmayacak büyüklükte etkiler yaratmıştır. Bu etkilerin en göze çarpanı, Türkiye’nin kalkınması için gerekli olan ekonomik büyümenin sağlanmasına katkıda bulunmasıdır. Bu anlamda Türkiye ekonomisi yıllar itibariyle kriz dönemleri hariç, sürekli bir büyüme süreci içerisinde (Çoban ve Özcan, 2013: 247). İşsizliğin büyük bir sorun olduğu Türkiye’de turizm sektörü vasıfsız işçilere istihdam olanağı sağlayarak emek piyasasındaki arz fazlasını bir nebze de olsa azaltabilmektedir. Bunların yanı sıra, milli gelir üzerinde doğrudan ve dolaylı yarattığı etki sayesinde, hem ülkenin GSMH’nin artmasına, hem de kamunun vergi gelirlerinin artmasına yardımcı olmaktadır.

1.1.3.1. Ödemeler Dengesi Üzerinde Etkisi

Ödemeler dengesi, geniş anlamıyla; bir ekonomide yerleşik kişilerin, başka ekonomilerdeki yerleşik kişiler yani yurtdışındaki yerleşikler ile belli bir dönem içinde yapmış oldukları ekonomik işlemlerin sistematik kayıtlarını oluşturmak üzere düzenlenen istatistiki bir rapordur. Temelde dört bölümden (cari işlemler, sermaye, resmi rezervler, net hata ve noksan) meydana gelen ödemeler dengesi tablosu içerisinde turizm hareketleri, cari işlemler dengesi ana başlığının altında hizmetler dengesi kalemi içerisinde yer almaktadır (TCMB, 2014: 4).

Turizmin milli ekonomideki ve uluslararası ekonomik ilişkilerdeki rolü ilk olarak ödemeler dengesindeki yeri ile ölçülmektedir. Çünkü uluslararası turizmin yarattığı döviz hareketleri, turist gönderen ülkenin döviz talebini, turist kabul eden ülkenin de döviz arzını artırıcı rol oynamakta ve ülkelerin ödemeler dengesini etkilemektedir (Uğuz, 2014: 19). Bir ülkenin ödemeler dengesinin açık vermesi halinde, ülkeye gelen turist sayısı artırılarak döviz girdisi sağlanmaya çalışılır. Çünkü ödemeler dengesindeki bu açık gelir, istihdam ve fiyatlara yansiyarak ülke ekonomisini olumsuz etkilemektedir. Ülkenin turizmden elde ettiği getiriler, yani döviz girdileri, döviz kayıplarından fazla ise turizmin ödemeler dengesine olumlu katkısı vardır. Ancak turizm giderleri turizm gelirlerinden büyükse ve ülkenin ödemeler dengesi açık veriyorsa bu açık daha da genişleyecektir (Ulu, 2010: 13).

Tablo 9'da Türkiye'de 1998-2014 yılları arası turizmin dış ticaret açıklarını kapatmadaki payları verilmiştir. 2001 yılında yaklaşık 10 milyar dolar olan dış ticaret açığı 2008 yılına kadar sürekli artarak 69 milyar dolara çıkmıştır. Aynı dönemde turizm gelirleri 2006 yılı hariç artış gösterse de turizm gelirlerinin dış ticaret açığını karşılama oranı %50'den %26'ya gerilemiştir. 2008 yılında yaşanan küresel finans krizinin etkisi ile dış ticaret açığı 38 milyar dolara gerilemiştir. Aynı yıl turizm gelirleri 25 milyar dolar seviyesinde gerçekleşerek turizm gelirlerinin dış ticaret açığını karşılama oranı %39 oranına kadar yükselmiştir. 2014 yılında turizm gelirlerinin dış ticaret açığını karşılama oranı %28 düzeyinde kalmıştır.

Tabloya göre kriz döneminde turizm başarılı performansını devam ettirmiş böylece turizm gelirleri Türkiye dış ticaret açığının önemli bir bölümünü karşılamıştır.

Tablo 9: Türkiye’de Turizmin Dış Ticaret Açıklarını Kapatmadaki Payı (1998-2014)

Yıllar	Dış Ticaret Açığı DTA (Milyar \$)	Turizm Geliri (Milyar \$)	Turizm Gelirinin DTA Kapama payı (%)
1998	18,9	8,8	31
1999	14,0	7,0	33
2000	26,7	9,9	27
2001	10,0	10,4	50
2002	15,4	12,4	44
2003	22,0	13,8	38
2004	34,3	17,0	33
2005	43,2	20,3	31
2006	54,0	18,5	25
2007	62,7	20,9	25
2008	69,9	25,4	26
2009	38,7	25,0	39
2010	71,6	24,9	25
2011	105,9	28,1	20
2012	84,0	29,3	25
2013	99,8	32,3	24
2014	84,5	34,3	28

Kaynak: TÜİK, Turizm İstatistikleri ve 2001-2012 Revize Sonuçları; TÜİK, Dış Ticaret İstatistikleri, Yıllara Göre Dış Ticaret

Turizmden kazanılan dövizlerin, milli ekonomiye etkisi konusunda göz önünde bulundurulması gereken bir diğer konu da, turizm hizmeti üretimi nedeniyle döviz çıkışı gerektiren harcamaları ifade eden ek ithalattır. Ek ithalat kapsamındaki konular şu şekilde sıralanabilir (Kozak, 2012: 99) ;

- Turistik tesisler için ithal edilen her türlü inşaat ve donanım malzemesi,
- Ülkede yabancı sermaye ile kurulmuş turistik işletmelerin kâr transferleri,
- Turizm sektöründe çalışan yabancı personele ödenen ücretler,
- Tanıtım ve reklam için yurt dışına yapılan ödemeler,
- Turizm sektörü için yetiştirilen personelin yurt dışındaki eğitim harcamaları,
- Yurt dışında yapılan turistik yatırımlar.

Bu tür harcamalar, ülkenin turizm nedeniyle elde edeceği döviz kazançlarında bir kaçak, bir sızıntı olmasını ifade eder. Turizm hizmetleri nedeniyle ortaya çıkan döviz sızıntılarının düşürülebilmesi için en verimli yol, turizm sektörü geliştikçe ülke ekonomisinin üretim kapasitesinin de artmasıdır. Böylece, gerek turizme hizmet verecek tesislerin yapımı aşamasında, gerekse işletilmesi aşamasında dışarıdan getirilecek mal ve hizmetlerin miktarı azaltılabilecektir (Sönmez, 2012: 33).

1.1.3.2. Turizm Sektörünün İstihdama Etkisi

Emek-yoğun üretim yapan sektörlerin başında gelen turizmin, turistik mal ve hizmet arzında diğer sektörlerdeki gibi otomasyona geçme olanağının bulunmaması turizmin istihdam etkisini artırmaktadır. Türkiye gibi işsizlik sorununun yüksek olduğu gelişmekte olan ülkelerde, sektördeki sermaye/işgücü oranının az olması, turizm sektörünün diğer sektörler nazaran daha az yatırımla daha çok işgücü yaratmasını sağlamaktadır.

Bir ülkenin ekonomisinde ve turizm sektöründe, turizm faaliyeti nedeniyle arttırılan üç çeşit istihdam vardır. Bunlar (Hepaktan ve Çınar, 2010: 148):

- Turizm sektöründe bulunan tesislerdeki (konaklama, yeme-içme, eğlence vb.) turistik harcamalar yolu ile bu tesislerde meydana gelen doğrudan istihdam artışı,
- Turistik harcamalar sonucu doğrudan gerçekleşmeyen, ancak bu sektörle ilgili olduğundan turizm arzı içinde yer alan, sektöre girdi veren başka sektörlerde meydana gelen dolaylı istihdam artışı,
- Yerleşiklerin turizm sektöründen kazandığı gelirleri yeniden harcaması sonucu meydana gelen ek istihdam artışı. Bu duruma turizm çoğaltanın etkileri sonucu meydana gelen uyarılmış istihdam da demek mümkündür.

Tablo 10'da 1983-2014 yılları arasında Türkiye'de otel ve lokantalarda istihdam edilen kişi sayısı verilmiştir. Tablodan görüleceği üzere çalışan sayısı 1983 yılında 218 bin, 2006 yılında 1 milyon civarındadır. 1983 ile 2013 yılları arasındaki 30 yıllık

sürede turizm sektöründe çalışanların sayısı yaklaşık %495 gibi büyük bir oranda artmıştır.

Tablo 10: Türkiye’de Turizm Sektöründe İstihdam (1983-2014) (Otel ve Lokantalar)

Yıllar	Turizmde Çalışan Sayısı (Bin Kişi)	Yıllar	Turizmde Çalışan Sayısı (Bin Kişi)
1983	218	2008	1.058
1993	574	2009	1.131
2003	847	2010	1.066
2004	872	2011	1.178
2005	949	2012	1.206
2006	1.001	2013	1.298
2007	1.067	2014*	1.040

Kaynak: AKTOB, (2014), 2023’e Doğru Türkiye’de Turizmin 100 Yılı Araştırma Raporu, s.72. *2014 Eylül sonu itibariyle.

Turizmde istihdamının sezona göre dağılımı Tablo 11’de görülmektedir. Tablo’daki oranlar incelendiğinde turizm sektöründe istihdam edilenlerin büyük bölümü, konaklama ve yiyecek içecek hizmetleri sektörlerindeki tesislerde çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu iki alt sektörün toplam turizm istihdamındaki payı düşük sezonlarda %86,08, yüksek sezonlarda ise %86,21 civarındadır. 2013 yılında konaklama sektöründe çalışanların sayısı Mayıs ayı ile Eylül ayı arasındaki dönemi kapsayan yüksek sezonda 450 bin kişiye çıkarken, diğer ayları kapsayan düşük sezonda ise 240 bin dolayında kalmıştır. Diğer alt sektörler olan havayolu ile dinlenme, eğlence ve sportif faaliyetlerin yapıldığı alanlarda istihdamın payı yıl boyunca fazla bir değişiklik göstermemektedir.

Tablo 11: Türkiye’de Turizm İstihdamının Sezona Göre Dağılımı

Sektörler	Düşük Sezon	Yüksek Sezon
Konaklama	25,05	36,13
Yiyecek İçecek Hizmetleri	61,03	50,08
Havayolu Taşımacılığı	1,02	0,92
Seyahat Acente Tur Operatörlüğü	6,17	6,54
Spor, Eğlence ve Dinlenme Faaliyetleri	6,74	6,32

Kaynak: AKTOB, (2014), 2023’e Doğru Türkiye’de Turizmin 100 Yılı Araştırma Raporu, s.73.

Türkiye’de turizm sektöründe istihdam edilen çalışanların kayıtlılık oranına baktığımızda, Sosyal Güvenlik Kurumu ve İstatistik Kurumu’nun verilerinden

derlenen bilgilere göre; turizm istihdamının % 85'ini oluşturan, konaklama tesisleri ile yiyecek içecek hizmetlerinde sosyal güvenlik sistemlerine kayıtlılık oranı %70'e yaklaşmaktadır (AKTOB, 2014: 72).

Aşağıda Tablo 12'de 2013 Eylül ve 2014 Eylül ayı itibariyle turizm sektöründe kayıtlı sigortalı sayıları verilmiştir.

Tablo 12: Türkiye'de Turizm Sektöründe Sigortalı Sayısı (2013-2014)

	2013	2014
Yiyecek İçecek Hizmetleri	474.433	564.463
Konaklama	319.698	348.615
Spor, Eğlence, Dinlenme Faaliyetleri	58.959	44.213
Seyahat Acente Tur Operatörleri Hizmetleri	55.768	59.439
Havayolu	10.444	23.308
Toplam	919.302	1.040.038
Turizmin ülkedeki payı	%7,2	%7,8

Kaynak: AKTOB, (2015), Bülten, Sayı:13, s.28

Tablo 12'ye göre turizm sektöründe kayıtlı sigortalı sayısı spor, eğlence, dinlenme faaliyetleri hariç diğer alt sektörlerde artmış durumdadır. 2014 yılı Eylül ayı verilerine göre, turizm sektöründe çalışanların sayısı son bir yılda %13,1 artarak 919 bin kişiden 1 milyon 40 bin kişiye ulaşmıştır. Aynı dönemde ülke genelindeki sigortalı sayısı da %5,1 yükselişle 13,3 milyon olmuştur. Böylece turizm sektörü, bir yılda sağlanan 642 bin kişilik toplam istihdam artışının %18,8'lik kısmına denk düşen bir istihdam büyümesi elde ederek ulaştığı istihdam verileri ile ülke içindeki payını %7,25'ten %7,8'e çıkarmıştır. Kayıtlı sigortalı sayısındaki artış, yeni iş alanlarının yaratılması, kayıt dışı çalışanların kayıt altına alınması ve turizm kapsamına giren tesis sayısının artırılmasından kaynaklanmaktadır.

1.1.3.3. Bölgelerarası Gelişmeye Etkisi

Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde bölgelerarası kalkınmışlık düzeyi sosyal ve ekonomik yönden birbirinden farklıdır. Gelişmekte olan ülkelerin geri kalmış bölgelerine yönelik teşvikler ne derece artırılırsa artırılın, yabancı yatırımları o bölgelere yönlendirmek oldukça zordur. Buna karşın, gelişmiş ülkelerin gelişmemiş bölgeleri yatırımcılara daha cazip gelmektedir. Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerde yatırıma yönlendirilen kaynaklar da sınırlı olduğundan, sadece belli

sektörlerde yatırımlara ve bu yatırımlarla ilgili belli bölgelerde kümelenme olmaktadır. Bu durum diğer bölgelerin geri kalmasının başlıca sebeplerindedir. Sanayileşme olanağına sahip olmayan bu bölgelerin, bir çıkış yolu olarak sahip oldukları turistik arz olanaklarını kullanıma açmaları büyük önem taşımaktadır. Çünkü bu tür geri kalmış bölgeler için kalkınmanın en önemli basamağı turizm sektörüdür.

Turizm sektörünün, bölgesel gelişme ve bölgelerdeki kaynakların verimli kullanımını noktasında büyük bir yeri ve önemi vardır. Tarım ve sanayi sektörlerinde yeterli kaynak ve büyüme imkânına sahip olmayan ancak turizm potansiyeli yönünden zengin bölgeler planlı turizm politikaları uygulamaları neticesinde dengeli bir şekilde kalkınmaları sağlanabilir (Çeken, 2008: 298). Ayrıca bir bölgede turist hareketlerinin artması, daha fazla istihdam yaratmak ve gelirlerini arttırmak isteyen devleti, altyapı ve üstyapı hizmetlerini geliştirmeye yöneltir. Turizm sektörünün uyarıcı etkisi sayesinde yeni altyapı yatırımları gerçekleşir. Bu sayede bölge halkı yüksek standartlı altyapı hizmetlerine ve yüksek hayat standartlarına kavuşmaktadır (Zengin, 2010: 115).

Türkiye’de, son dönemde turizm sektöründe yatırım eğilimindeki istikrarlı artış devam etmektedir. Yatırım yelpazesine baktığımızda beş yıldızlı işletmeler ağırlığını kaybederken 3 ve 4 yıldızlı tesislerle, butik ve termal tesis yatırımlarında önemli bir oranda artış gözlenmektedir. Bu niteliklerdeki otellerde inşaattan perdeye kadar uzanan iki yüzden fazla mal ve hizmet alımı yapılmaktadır (AKTOB, 2014: 67). Bu durum o bölgedeki ticaret hacmini genişleterek, bölge kalkınmasına öncülük etmektedir.

Son yıllarda, konaklama tesisi yatırımlarının deniz kıyılarından Anadolu’nun iç kesimlerine doğru yayılması durumu güçlenerek devam etmektedir. Yerli ve yabancı grupların işletme, kiralama, gelir ortaklığı gibi yöntemlerle güçlendirdiği bu kayma Tablo 13’den görülebilmektedir. 2003 yılında turizm yatırımlarının büyük çoğunluğu ülkenin batı bölgelerinde yoğunlaşmışken, 2013 yılında daha dengeli bir yatırım politikasının izlendiğini görmekteyiz.

Tablo 13: Türkiye’de Turizm Yatırımlarında Bölgelerin Payları (2003-2013)

Bölgeler	2003	2013
Akdeniz	51,8	18,1
İç Ege	1,5	3,4
Kıyı Ege	19,7	13,2
Marmara	15,3	27,3
Doğu-G. Doğu	5,8	17,5
Karadeniz	1,5	7,7
İç Anadolu	4,4	12,9

Kaynak: AKTOB, (2014), 2023’e Doğru Türkiye’de Turizmin 100 Yılı Araştırma Raporu, s.69

2003 yılında, yatırım belgeli tesislerin %65’i, Antalya, İstanbul, Muğla, Aydın ve İzmir’i kapsayan bölgelerde bulunurken 2013 yılında bu beş ilin aldığı pay %47’ye düşmüştür. Yirmi puana yakın bu azalma, Anadolu’nun iç kesimlerine yani İç Anadolu, Karadeniz, Doğu ve Güney Anadolu bölgelerinde artışlara dönüşmüştür. Dolayısıyla bu bölgelerdeki turizm yatırımları başta işsizlik olmak üzere çeşitli sorunlara çare olarak bölge refahını olumlu yönde etkilemiştir.

1.2. EKONOMİK VE FİNANSAL KRİZLERİN KAVRAMSAL ÇERÇEVESİ

Kriz sözcüğünün kökeni Yunanca “Crisis” kelimesidir ve günlük hayatta zor bir durum, bunalım, buhran, kargaşa gibi anlamları bulunmaktadır. Kriz, olağan kabul edilen faaliyetlerin yapılmasını engelleyen hayati dönüm noktalarından biridir.

Kriz sosyal bilimler alanında, öngörülmedik bir sosyal, ekonomik veya psikolojik gelişme sonucu normal ilişkilerin ciddi biçimde sarsılması, karşılaşılan sorunun halledilmesinde, mevcut çözüm yollarının yetersiz kalması sonucu ortaya çıkan durumları ifade etmek için kullanılır (Delice, 2003: 58). Ekonomik kriz, ekonomideki karar birimleri olan bireyler, firmalar ve devletin davranış ve faaliyetlerinde iç ve dış konjonktür nedeni ile meydana gelen ani ve beklenmeyen değişimlerin, ekonomiyi ciddi anlamda sarsacak sonuçlar ortaya çıkarması anlamına gelir (Apak ve Aytaç, 2009: 17). Finansal krizler ise ekonominin reel kesimi üzerinde tahrip edici etkiler yaratabilen ve piyasaların etkin işleyiş gücünü bozan finansal piyasa çöküşleridir. Finansal piyasaların etkin bir şekilde fonksiyon

görememesi ile sonuçlanır bu da ekonomik faaliyet hacminde ciddi daralmalara yol açar (Delice, 2003: 58).

1.2.1. Ekonomik ve Finansal Kriz Türleri

Yaşanan ekonomik krizleri iki ana başlık altında incelemek mümkündür. Bunlardan ilki mal ve hizmet ile işgücü piyasalarında ortaya çıkan dengesizliklerin neden olduğu reel sektör krizleri, bir diğeri ise finans piyasalarındaki şiddetli fiyat dalgalanmalarının neden olduğu finansal krizlerdir.

1.2.1.1. Reel Sektör Krizleri

Reel sektör krizleri, mal ve hizmet ile işgücü piyasalarında üretimde veya istihdamda ya da her ikisinde ciddi daralmalar biçiminde ortaya çıkar. Bu ciddi daralmaların mal ve hizmet piyasasındaki yansıması enflasyon krizi şeklinde olurken, işgücü piyasasında ise işsizlik krizi şeklinde olmaktadır (Kibritçioğlu, 2001:2). Mal ve hizmet piyasalarındaki fiyatlar genel düzeyindeki sürekli artışların belli bir düzeyin üstünde seyretmeye başlamasıyla oluşan enflasyonist baskının meydana getirdiği krizler enflasyon krizleridir. İşgücü piyasasındaki işsizlik oranının kabul edilebilir işsizlik oranı, yani doğal işsizlik oranının, üstüne çıkması durumunda ise işsizlik krizleri oluşur (Yücel ve Kalyoncu, 2010: 56).

1.2.1.2. Finansal Krizler

Finansal krizler oldukça eski tarihlere dayanan bir olgu olmakla beraber bu konuda yapılan çalışmaların çoğu finansal krizleri Altın Standardı dönemine kadar götürmektedir. Altın Standardından çıkıldıktan sonra yani Bretton Woods döneminde de bu krizler devam etmiş ve günümüze kadar sıklığı artmıştır. Finansal kriz sonucu önemli miktarda sermaye çıkış gerçekleştiğinden yabancı para değer kazanırken ulusal para değer kaybetmekte, borsada ciddi düşüşler yaşanmakta, finans piyasaları darboğaza girmekte, üretim düşmekte ve milli gelir azalmaktadır (Sachs, 1998: 240-250). Finansal krizlerin ortak özellikleri bulunmakla birlikte, kendi içlerinde bazı ayırt edici özellikleri bulunmaktadır. Genel kabul gören yaklaşıma göre finansal kriz türleri; bankacılık krizi, para krizi, dış borç krizi ve sistematik finansal kriz başlıkları altında incelenebilir.

1.2.1.2.1. Bankacılık Krizleri

Bir ekonomide bankacılık sistemi finansal sistemle birlikte fon arz edenlerle talep edenler arasında köprü işlevi görmektedir. Ayrıca ekonomide reel sektör hareketlerinin sağlıklı işlemesine ve likidite sıkıntısının giderilmesine yardımcı olmaktadır. Başta merkez bankası olmak üzere bankacılık sistemi bu görevi yerine getiremezse ve diğer finansal piyasalar sağlıklı işlemezse kısa sürede ekonomi krize sürüklenmektedir. Bankacılık krizleri, geri dönmeyen krediler nedeniyle banka bilançolarının bozulması, ticari kredi vadelerindeki daralma ve reel sektör kredi taleplerinde düşmeler, vadesiz hesaplardan ani para çekimleri, menkul piyasalardaki ani ve sert dalgalanmalar, finansal sisteme olan güvensizlik ile sermaye erozyonları gibi nedenlerle ortaya çıkan şoklardır (Yücel ve Kalyoncu 2010: 55).

Uluslararası sermaye akımları, yurt içi tasarruflara eklenerek toplam hasılayı arttırır. Hükümetin sabit kur sistemini terk etmesi sırasında, yabancı alacaklılara sağladığı garantiler, kriz yaratana kadar ülkeye yabancı sermaye girişimlerinin akmasını sağlar. Zamanla, yurtiçi finansal sektör kırılgan hale gelerek, kriz için uygun bir ortam yaratır. Sürekli dış borç altına giren bankalar, sermaye girişleri durduğunda borçlarını ödeyemez hale gelir. Hasıla şiddetli bir şekilde düşer (Dekle ve Kletzer, 2001:509).

Finansal sektördeki zayıflıklar, makroekonomik dalgalanmalar bankacılık krizlerinin arkasındaki nedenlerden sayılmaktadır. Hızlı finansal liberalleşme döneminde yaşanan bu tür durumlar, ülkedeki denetim ve düzenleme otoritesinin eksikliğinin de etkisiyle, finansal sistemin zayıflamasına yol açacak bir süreci tetikleyebilmektedir (IMF, 1998: 75).

1.2.1.2.2. Para Krizleri

Para krizleri parasal genişleme, döviz rezervlerinin yetersizliği ve merkez bankalarının bu rezerv kıtlığını karşılayabilme güçlüğü, kısa vadeli sermayenin hızlı kaçışı gibi nedenlerle ortaya çıkmaktadır (Krugman, 2000: 2).

Genellikle sabit döviz kuru sistemi uygulayan ülkelerde piyasa aktörlerinin taleplerini aniden yerel para ile birimlendirilmiş aktiflerden yabancı paralı aktiflere kaydırmaları sonucu, merkez bankasının döviz rezervlerinin tükenmesi şeklinde

ortaya çıkan krizlerdir. Bir ülke parasının ani bir şekilde değer kaybetmesi ile ülkenin merkez bankası büyük miktarlarda rezerv satmak veya faiz oranlarını önemli oranlarda yükseltmek suretiyle parayı korumaya zorlanırsa finansal sistemdeki ödemeler sürdürülemez bir hale gelerek bir döviz veya para krizi oluşur (Delice, 2003: 59).

Para krizleri sadece sabit döviz kuru uygulayan ülkelerde görülmeyp, aynı zamanda dalgalı kur sisteminde kurun beklenilenden fazla sapması durumunda da kriz meydana gelebilmektedir. Sabit kur sisteminde yaşanan krizler ödemeler dengesi krizi, esnek kur sistemindeki krizler ise döviz kuru krizleri olarak değerlendirilmektedir.

Kibritçioğlu (2001), gelişmekte olan ülkelerde meydana gelen para krizlerinin finansal krizlerle olan ilişkisini üç mekanizma ile açıklamaktadır. Bunlardan ilki, kriz geçiren ülkelerin borç sözleşmelerinin kısa vadeli ve çoğunlukla yabancı para birimine, varlıklarının ise ulusal para birimine bağlı olması nedeniyle, ulusal para biriminin devalüe edilmesinin, bilançolardaki borç yükünü artırmasına ve öz kaynakların azalmasına yol açması durumudur. İkincisi, spekülasyonun yol açtığı devalüasyonun, enflasyon oranında artışa yol açmasıyla ilgilidir. Sonuncusu ise, yüksek miktarlarda faiz ödemek zorunda kalan ekonomik birimlere ait ödenemeyen kredilerin ve devalüasyon sonrası borç yükü artan bilançoların, varlık ve yükümlülükler arasında sıkışmış, likidite sorunu yaşayan ve zayıf sermaye tabanına sahip bankalar ortaya çıkarmasıdır.

1.2.1.2.3. Dış Borç Krizi

Dış borç krizi, bir ülkenin kamu veya özel sektöre ait borçlarını ödeyememe durumudur. Çalışkan'a (2003) göre; dış borç krizi söz konusu ülkenin borçlarını tam ve eksiksiz bir şekilde ödeyemeyeceğinin beyanı ile başlamış kabul edilir. Ödeyememe durumu geçici ve bir döneme ait olabilir ancak alacaklılar açısından bu durum bir kriz olarak algılanır. Borcu ödeyememe durumu ülkenin yeterli ekonomik kapasitesinin olmamasından kaynaklanacağı gibi, geri ödeme durumu olduğu halde, yükümlülüklerinden kaçınmak istediğinden de olabilir. Ülke kıt kaynaklarını yatırım

ve üretim gibi alanlara tahsis edip, bunun cezai yaptırımına katlanmak suretiyle, geri ödemelerini askıya alabilmektedir.

1.2.1.2.4. Sistemik Finansal Kriz

Sistemik finansal kriz, ülkelerin ekonomik, politik, sosyal yaşamın yapısından ve değişkenliğinden kaynaklanan ve finansal piyasaların etkin olarak işleyişini bozarak reel ekonomi üzerinde olumsuz etkilere sahip finansal bozulmalar olarak tanımlanmaktadır.

Küreselleşen ekonomiler ile beraber sistemik finansal krizlerde mutlaka bir yayılma süreci bulunmaktadır. Bir ülke, kurum veya firmadaki sorunlar, diğer bir ülke, firma veya kurumlarda çözümsüzlüğe yol açabilmektedir. Örneğin 1997 Asya krizinde başlangıçta şirket iflasları Kore ve Tayland'da gözlenirken, bu durum kısa bir süre sonra bölge ülkelerinin finansal piyasalarına yayılmıştır. Kriz dönemlerinde, ülkede üretim kayıpları meydana gelmekte, milli gelir düşmekte, ekonomik kayıplar büyümekte ve ülke ekonomik etkinlikten uzaklaşmaktadır (Turgut, 2006: 38).

1.2.2. 1990 Sonrası Dünyada Yaşanan Başlıca Finansal Krizler

1980'li yılların başlarından itibaren dünya genelinde finansal serbestleşme politikaları uygulanmaya konmuştur. Uygulanan politikalar, 1990'lı yıllarda gelişmekte olan ülkelerde art arda çıkan ekonomik krizler ve bu ekonomik krizlerin birbirine bağımlı ilerlemesi, birbirinden etkilenmesi ile sonuçlanmıştır.

1.2.2.1. 1994 Meksika Krizi

1980'li yıllarda dünya genelinde petrol fiyatlarının düşüşü nedeniyle petrol ihraç eden ülkelerin en önemli döviz girdisinin bu sektör olması nedeniyle ekonomi dengeleri bozulmaya başlamıştır (Apak ve Aytaç, 2009: 79). Bu dönemde yaşanan yüksek enflasyonu ortadan kaldırmak için başlatılan yapısal değişim ile 1994 yılında para politikası uygulamasında sabit döviz kuru rejiminin korunması, böylece enflasyonun baskı altına alınması hedeflenmiştir. Meksika'nın uyguladığı serbest dış yatırım politikası ve yapılan reformlarla beraber ülkeye yabancı yatırımlar ciddi miktarda artmış, yabancı paranın bollaşması ve Meksika parası Pezonun aşırı değer kazanması sonucu ihracat azalarak ithalat artmıştır. Aynı zamanda uygulanan

genişletici para politikaları ve 1980’li yıllardan itibaren görülen yüksek enflasyon krizin tetikleyici unsurlarından olmuştur (Dornbusch ve Werner, 1994:257). 1990’lı yıllarda finansal serbestleşme ve büyük sermaye girişleri ile birlikte oluşan kırılganlıklara ilaveten, ekonomide yaşanan iç ve dış şoklar, döviz kuru baskı altında iken Aralık 1994’de bir ödemeler dengesi krizi ve finansal krize yol açmıştır. Bunlara ilaveten 1990’ların başında olumlu konjonktürün etkisiyle ülkeye gelen kısa dönemli yabancı yatırımcıların ülkede kalmanın fayda sağlamayacağını düşünerek ülkeden çıkmaya başlaması ile cari işlemler açığı zirve yapmıştır (TBB, 2001: 2)

1994 yılının sonlarında yaşadığı döviz krizinin ardından sabit döviz kuru uygulamasını terk ederek mecburen dalgalı kura geçen hükümet, paniği ancak ABD ve IMF’nin ayrı ayrı verdiği toplam 52 milyar dolarlık acil durum yardımı sayesinde durdurabilmiştir (Apak ve Aytaç, 2009: 83).

1.2.2.2. 1997 Asya Krizi

Krizden önce, yüksek büyüme oranları nedeniyle Asya Kaplanları unvanını alan bölge ülkeleri, aynı zamanda yabancı sermayenin özellikle yüksek faiz getirisi beklentisiyle sıcak para akımının merkezi durumundaydılar.

Asya ülkelerinin kriz öncesi dönemi incelendiğinde, önemli sayılabilecek makroekonomik dengesizliklerin olmadığı görülür. Ancak bankaların dışarıdan rahatça borçlanabilmesi ve buna bağlı olarak özel sektörün bankalara olan borçlarının artması, sabit döviz kuru uygulaması ile reel anlamda ulusal para birimlerinin aşırı değerlenmesi, aşırı değerlenen ulusal paralar nedeniyle ihracatın azalarak ithalatın artması sonucu cari işlemler açığının yükselmesi gelen bir krizin habercisi olarak nitelendirilebilir (Güloğlu ve Altınoğlu, 2002: 116).

1997 yılında Güneydoğu Asya ülkelerinde bankacılık sistemi zayıf, düzenleme ve denetleme yetersiz ve şeffaf değildi. Bankalar risk analizi yapmadan kredi verdiğinden bir taraftan alınan kredi miktarının artması ekonomide genişletici bir etki ortaya çıkarırken diğer taraftan riskli borçluların sayısının artması alınan borcun geri ödenmesini zorlaştırarak faizlerin yükselmesine neden olmuş dolayısıyla ekonomide daraltıcı bir etki ortaya çıkmıştır (Allen ve Gale, 2007: 1).

Asya ülkelerindeki yabancı sermaye bolluğu önce mali sistemde spekülasyon ve manipülasyonlar ile verimliliğin düşüşüne, ardından gayrimenkullerin fiyatlarının aşırı şişmesine neden olmuştur. Yüksek fiyatlar nedeniyle satılamayan gayrimenkuller emlak piyasasında durgunluğa sebep olmuş, bu durum yabancı sermaye sahiplerini endişelendirerek ülkeden çıkmaları hız kazanmıştır. Özellikle Tayland'da 1997 yılında gerçekleşen devalüasyon krizin tetikleyicisi olmuş, buradaki olumsuz hava Güneydoğu Asya ülkelerine, Rusya'ya ve Latin Amerika ülkelerine bulaşmıştır. Tayland'ın ulusal para birimi Baht'ı devalüe etmesini, Filipinler ve Endonezya'nın döviz kurunu dalgalanmaya bırakmaları izlemiştir. Malezya, Singapur, Kore, Hong Kong ve Tayvan'ın ulusal paraları satış baskısı ile karşılaşmıştır (Günel, 2001: 1030). Ulusal paraların hızla değer kaybetmesini önlemek amacıyla faiz oranlarının yükseltilmesi ve uluslararası rezervlerin kullanılması da Asya ülkelerindeki döviz kuru politikalarının iflas etmesini önleyememiştir. IMF bu kriz sırasında kuruluşundan 2008 krizine kadar olan süredeki en büyük kurtarma paketini hazırlamış, sadece Güney Kore, Tayland ve Endonezya için IMF'nin sağladığı kaynak 114,2 milyar doları bulmuştur (Karabulut, 2002: 117).

1.2.2.3. 1998/1999 Rusya Krizi

Asya ülkelerinde yaşanan finansal krizin etkileri geniş bir alana yayılmış, bu durumdan Rusya oldukça etkilenmiş ve krize sürüklenmiştir. Rusya krizle boğuşan Asya ülkelerine gerçekleştirdiği hammadde ve petrol ihracatında çok büyük bir düşüş yaşamış ve 1998 yılında yerli para birimi Rubleyi devalüe ederek 90 günlük borç erteleme ilan etmek durumunda kalmıştır (Kazgan, 2008: 257).

Rusya'da 1997 yılı sonlarında kamu kesiminin finansal açıklarına bağlı olarak borç senetlerinde oldukça hızlı bir artış ortaya çıkmış, buna ilave olarak ülkenin en önemli döviz kalemleri olan petrol, kereste, altın başta olmak üzere dünya emtia fiyatları düşüşe geçerek, Rusya'nın gelir kaynakları kurumaya başlamıştır. Bu gelişmelerin doğal sonucu olarak kriz, Rusya'nın iç ve dış borçlarını ödeyemez duruma gelmesi ile patlak vermiş, borsalarının, bankalarının çok kısa bir zamanda çökmesi ile Rus ekonomisini derin bir çöküntüye sokmuştur (Apak ve Aytaç, 2009: 86).

Rusya'nın yaşadığı finansal krizi sadece Asya'da yaşanan krizle ilişkilendirmek yanlış bir teşhis olacaktır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Rusya ekonomisi eski alışkanlıklarından kurtulamamış, her alanda devlet egemenliği hissedilmeye devam etmiştir. Ancak daha sonra 1990'lı yıllarda IMF ve ABD'nin baskıları ile serbest ekonomi anlayışına “şok terapi” adı verilen hızlı geçiş planı ile geçilmesine karar verilmiş, hiçbir alt yapı ve kurum oluşturulmadan aniden yaşanan değişiklik, temeli çürük bir ekonominin ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Yapılan özelleştirmelerden kazanılan gelirler ile dışarıdan alınan borçlar yatırımlara yönlendirilmemiş, sermaye piyasalarının serbestleşmesiyle birlikte egemenlerin elde ettiği haksız kazançlar yurtdışına kaçırılmıştır. Ülkede değişim hızla yaşanırken IMF'nin isteği üzerine hükümetçe hazırlanan kanun tasarıları Rus alt meclisinde onaylanmamıştır. Bunun üzerine IMF, 1998 başındaki ödemesini durdurmuş ve vergi sistemi düzeltilip kamu açıkları azalmadıkça programını tekrar başlamayacağını bildirmiştir (Bulutoglu, 2002: 194). Bu karar ile yabancı sermayenin kaçıışı hızlanmış ve Rusya'daki kriz derinleşmiştir.

1.2.3. 1990 Sonrası Türkiye’de Yaşanan Finansal Krizler

Türkiye’de 1980 yılında alınmış olan 24 Ocak Kararları ve sonrasında uygulanan istikrar programı ile ekonomide serbestleşme hareketleri dönemi başlamıştır. Yapılan reformların istikrarlı bir şekilde uygulanamaması sonucu, özellikleri itibariyle birbirinden farklı ancak hem ekonomik, hem de sosyal yönleri itibariyle toplum üzerinde derin etkileri olan ekonomik krizler yaşanmıştır.

1.2.3.1. 1994 Krizi

Türkiye’de doksanlı yıllardan önce yurtdışı ile döviz işlemleri sadece ihracat, ithalat ve turizm gibi sektörler ile gerçekleşirken, daha sonraları TL'nin konvertibl hale gelmesiyle sermaye hareketleri serbest bırakılmış ve sıcak para denilen kısa süreli sermaye akımı başlamıştır. Sermaye akımı sonucu ulusal para değerlenmiş bu durum ihracatın azalarak ithalatın artmasına sebep olmuştur. Sonuç olarak dış ticaret açığı 1994 yılı başında 15 milyar dolara, cari işlemler açığı ise 6 milyar dolara yükselmiştir (Toprak, 1996: 152).

1990 yılından itibaren kamu kesimi açıklarının hızla yükselmesi kamu kesiminin borçlanma gereğinin artmasına neden olmuş, artan borç ihtiyacı iç ve dış borçlanma ile karşılanmaya çalışılmıştır. Kaynak ihtiyacının doğal bir sonucu olarak faiz oranları da yükselmiştir. 1990 yılındaki %58,9 seviyesindeki faiz oranı kriz öncesi %89,2 seviyesine çıkmıştır. Reel faizlerin bu denli yüksek oluşu dışarıdan sermaye girişi için cazip iken, özel sektör yatırımları üzerinde dışlama etkisi doğurmuştur (Parasız, 1995: 153). 1994 krizinin en belirgin özelliği yoğun bir finans krizi ile birlikte ortaya çıkmış olmasıdır. Gerek bankacılık kesimi, gerek banka dışı özel kesim, gerekse hanehalkları borçludur ve bu borcun bir kısmı döviz cinsindedir (Karaçor ve Atabey, 2001: 132). Krizin yaşandığı 1994 yılında ekonomi %6 küçülmüştür. Ekonomide bu kadar olumsuzluğun bulunması yeni bir istikrar programının uygulamaya konulmasını zorunlu kılmıştır.

Ekonomiyi istikrara ulaştıracak yapısal reformları başlatmak amacıyla 5 Nisan 1994 istikrar paketi uygulamaya konulmuştur. 5 Nisan kararları serbest piyasa ekonomisine geçmekte olan Türkiye’de para, döviz, sermaye, mal ve emek piyasaları arasında baş gösteren dengesizlikleri gidermek ve kronikleşmiş enflasyonu kontrol altında tutmak amacıyla alınmıştır (Işık vd. 2006: 249).

5 Nisan kararlarını iki ana bölüme ayırarak incelediğimizde; konjonktürel nitelikte olan ilk bölümde; Merkez Bankası ve bankacılık sistemi, fiyat-ücret politikaları, döviz kuru, sermaye piyasasına yönelik önlemler, tarımsal destekleme politikaları ve yeni vergilere ilişkin önlemler yer almaktadır. Ayrıca kamu sektörü ile ilgili kamu sektörü borçlanma gereği ve finansmanına ilişkin politikalara yer verilmiştir. İkinci bölüm olan yapısal düzenlemeler bölümünde ise; sosyal güvenlik kuruluşları reformu, özelleştirme, kamu iktisadi teşebbüslerinin iyileştirilmesi, yerel yönetimlere ilişkin idari ve mali düzenlemelere yer verilmiştir (Karluk, 2005: 414). Yapılan idari ve mali düzenlemelere karşın uygulamaya konulan istikrar paketi ekonomik ve siyasi faktörlerde herhangi bir iyileşme sağlamadığı gibi var olan dengesizler devam etmiştir. Programın başarısızlık nedenleri arasında, istikrar paketinin toplumun desteği alınmadan hazırlanması, maliye politikalarının para politikası ile desteklenmemesi ve paketi uygulayacak hükümete karşı duyulan güven eksikliği yer almaktadır.

1.2.3.2. Kasım 2000 ve Şubat 2001 Krizleri

2000-2001 krizleri IMF destekli bir istikrar programı uygulanması sırasında ortaya çıkmış ve önceki krizlerle kıyaslanamayacak boyutta ve derinlikte etkili olmuştur. 23 Kasım 1999' da, IMF ile 2000 yılı başından itibaren geçerli olacak bir stand-by anlaşması imzalanmış, daha sonra bir iyi niyet mektubu gönderilerek Merkez Bankası enflasyonun düşürülmesi ve sürdürülebilir büyümenin sağlanmasına yönelik 2000 yılı para ve maliye politikasını açıklamıştır (Işık vd. 2006: 251-259). Programda enflasyonun temel kaynağının kamu açıkları olduğu ve bunun kamu kesimi finansman yönetiminden kaynaklandığı kabul ediliyor, bu açıkların kapatılması için alınan tedbirler belirtiliyordu. Bu amaçla bir yandan kamu harcamalarının kısılması, diğer yandan da vergi gelirlerinin artırılması kararlaştırılmıştır (Güloğlu ve Altınoğlu, 2002: 127).

Kasım ayı başlarında bankacılık kesimine yönelik yeni düzenlemeler hız kazanmaya başlamıştır. Bu gelişme, bankaları açık pozisyonları kapatma yolunda çok daha hızlı ve ani davranışlar içine sokmuş, bankaların fazla likidite talebi faizlerin artmasına yol açmıştır. Likidite sıkıntısı sonucu bankalar, ellerindeki hazine kâğıtlarını zararına da olsa satmak zorunda kalarak büyük kayıplarla karşılaşmışlardır. Bazı bankaların Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na aktarılacağına ilişkin söylentilerin yayılması, bankaların birbirlerine olan kredi hatlarını iptal etmelerine ya da minimum seviyeye düşürmelerine yol açmıştır. Yine bu dönemde yurtdışına büyük boyutlu bir sermaye çıkışı yaşanmış, Merkez Bankası rezervleri hızla gerilemiştir. Her önemli finansal krizde olduğu gibi bu krizde de mali kesimdeki sarsıntı reel kesimi de derinden etkilemiştir (Eğilmez ve Kumcu, 2004: 386-387).

2001 Ocak ayından itibaren kamu harcamalarını kısmak için tüm kamu kesiminin personel alımı ve dış kredi kullanımı Hazine onayına bağlanmıştır. Kasım krizinden sonra yapılan ilk Hazine ihalesinde güvensizlik nedeniyle çok yüksek faiz oranlarından borçlanılmak zorunda kalınmıştır. 19 Şubat 2001'de dönemin Cumhurbaşkanı ve Başbakanı arasında yaşanan sert tartışmalar, kamuoyunda devlet krizi olarak algılanmış henüz Kasım krizinin yaraları sarılmamışken, mali piyasalar

bir kez daha karışmıştır. Ulusal paradan kaçış ve dövize geçiş işlemleri artmış, yabancı yatırımcılar yine sermaye piyasalarından çekilmelerini hızlandırmışlardır. Faizler %1000'lerin üzerinde seyrederken, Merkez Bankası rezervleri 5,3 milyar dolar azalmıştır. Bankalararası para piyasasında gecelik faizler %7500'e çıkarken, Hazine %144 faiz oranı ile borçlanmıştır. Cari işlemler açığının gittikçe artması, Kasım krizindeki gibi sorunlarla yine karşı karşıya kalınmasına sebep olmuştur (Işık vd. 2006: 254).

Şubat 2001 krizi ile Türk iktisat tarihinin en kapsamlı istikrar programı sona ermiştir. 21 Şubat 2001'de sabit döviz kuru uygulamasından vazgeçilerek serbest dalgalı kur rejimine geçilmiştir. 22 Şubat'ta ulusal para %40 değer kaybederken, dış borçlar yüksek miktarlarda artmıştır. Yılın ilk yarısında 18 bankanın Tasarruf Mevduatı Sigorta Fonu'na devredilmesiyle birlikte, reel kesime olumsuzluklar artarak yansımıştır. Bankacılık sektöründe yaşanan bu sarsıntı on sekiz bin kişiyi işsiz bırakmıştır (Kazgan, 2002: 459).

1994 krizi ile 2000 ve 2001 krizinin ortak noktalarından bazıları; büyüyen kamu açıkları, faiz oranlarının yüksekliği, döviz kurunun aşırı değerli tutulmuş olması, yoğun dış borçlanma ile kamu finansmanının sağlanmasıdır. Düşük kur politikası ile ithalatın artması sonucu dış açık ve cari açık iki kriz döneminde de artmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

2008 KÜRESEL FİNANS KRİZİ VE TÜRKİYE EKONOMİSİNE ETKİLERİ

2000’li yılların başlarında, ABD’de yaşanan ekonomik durgunluğun aşılması için uygulanan maliye politikaları küresel krize giden yolun başlangıcını oluşturmuştur. Yaşanan kriz sonucu ülkelerin üretim yapısı, büyüme oranları, istihdam yapısı, ödemeler dengesi gibi değişkenler büyük oranda etkilenmiş ve ülkelerin ekonomik performansları düşmüştür (Bostan ve Kelleci, 2010: 306).

2008 krizi daha önce yaşanmış olan krizler gibi, başlangıçta likidite yetersizliğinden kaynaklanan bir kriz olmamıştır. Ekonomiyi durgunluktan kurtarmak için toplumun her kesimine yapılan borç takviyesi ile harcamaların artırılmak istenmesi ve verilen bu borçların geri dönüşünde yaşanan sıkıntıların hızlanması ile likidite krizine dönüşmesi bu krizi diğer krizlerden ayırmaktadır.

Bu bölümde 2008 küresel mali krizinin ortaya çıkış nedenleri, gelişim süreci ve sonuçları ile Türkiye ekonomisine etkileri incelenecektir.

2.1. Küresel Mali Krizin Ortaya Çıkış Süreci ve Gelişimi

2008 küresel mali krizinden önceki on yıl boyunca, daha önce 1929 küresel krizinde olduğu gibi, dünya genelinde hızlı bir ekonomik büyüme ve genişleme dönemi yaşanmıştır. 1980 serbestleşme hareketleriyle başlayan, 2000’li yıllar ile birlikte küresel ekonomide geliştirilen para ve bütçe politikalarıyla, piyasalara sürülen bol miktarda likidite sonucunda finansal piyasaların aktif işleyişi dünya ekonomisinin hızlı büyümesine neden olmuştur.

2000’li yılların başında gelişmiş ülkeler düşen büyüme hızları endişesiyle parasal genişleme ve faiz indirimi politikalarını uygulamaya yönelmişlerdir. Bu durum varlık fiyatlarının kontrolsüz bir biçimde yükselmesi, konut piyasası işlemlerinin kolaylaşması, bankalar ve finans kuruluşlarının ödeme gücü düşük kesimleri konut piyasasına çekecek uygulamalar yoluyla artan bir riski beraberinde getirmiştir. Konut fiyatları, 2000-2006 yılları arasında ABD genelinde yılda ortalama %10 oranında artmıştır. Bazı bölgelerde bu artış oranı söz konusu dönemde yıllık

ortalama %15 seviyesine ulaşmıştır (Yellen, 2009). Ancak 2004 yılında ABD’de enflasyon endişesi ile faiz haddi yükseltilmeye başlayınca, uygulanan bu politikaya karşılık konut fiyatlarının durağanlaşması, kredi geri ödemelerinde sorunlar yaşanması ve konuta dayalı varlıkları eriyen banka ve finansal kuruluşların zor duruma düşmeleri sonucu ile karşılaşmıştır (Yılmaz, 2008: 2-3). ABD’deki bankalar ve finansal kuruluşlar ödeme gücü olmayan kişilere verdikleri konut kredilerini tahvil haline getirip hem iç piyasaya, hem de Avrupa bankalarına satmışlardı ve bunun sonucunda bu tahviller toplam ekonomik büyüklüğü 30 trilyon dolara yaklaşan iki büyük ekonomik bölgeye yayılmıştı. ABD’de uygulanan faiz politikasının sonucu olarak konut fiyatları düşmeye başlayınca iç piyasa ve Avrupa bankalarında bulunan tahvillerin ikinci el piyasaları düşmeye başladı. Hükümet krize müdahalede geç kalınca emtia fiyatları da etkilenerek bunlar üzerine bina edilen varlıklar ve vadeli işlemlerdeki pozisyonlardan inanılmaz zararlar oluştu. 15 Eylül 2008 tarihinde Amerika’nın büyük yatırım bankalarından ve türev ürünlerin en fazla toplandığı banka olan Lehman Brothers’in batmasıyla kriz patlak verdi, devamında diğer bankalarda da ardı ardına iflaslar görülmeye başlandı. Söz konusu bankaların dünya genelinde birçok finans kuruluşu ile ilişkisi olduğundan krizin dalgaları, reel sektörü de etkileyerek ekonomide genel bir durgunluğa neden olmuştur (Okutan ve Balaban, 2009: 18).

2.2. Küresel Krizin Başlıca Nedenleri

2008 küresel krizinin nedenleri olarak, likidite hacminde genişleme ve özensiz konut kredileri, menkul kıymetleştirme, finansal piyasanın denetimsizliği ve saydam olmaması, kredi derecelendirme kuruluşlarının hedef saptırması ve düzenleyici ve denetleyici kuruluşların tedbir almada gecikmeleri olmak üzere dört temel neden üzerinde durulmuştur (Alantar, 2008: 1).

2.2.1. Likidite Hacminde Genişleme ve Özensiz Konut Kredileri

Küresel finansal piyasadaki likidite artışı 2000 yılından 2006 yılına kadar sürekli artmıştır. Özellikle ABD’de daralan ekonomiyi canlandırmak için faiz oranlarının düşürülmesi ve genişletici para-maliye politika uygulamaları ile likidite hacmi ciddi ölçüde artmıştır. Bu artış karşısında bankalar ve finansal sistem likidite

fazlalığını karlı alanlara yönlendirmede önemli rol oynamıştır. Bu alanların başında konut sektörü gelmektedir (Alantar, 2008: 2).

Mortgage sistemi, gelişmiş ülkelerin en önemli gayrimenkul finansman sistemi olarak uzun yıllardır uygulanmaktadır. Bu sistemde, belirli bir gayrimenkul ipotek gösterilmek suretiyle kredi alınması mümkündür. Amaç konut sahibi olmak isteyenlerin uzun vadeli ve düşük faizle konut sahibi olmalarıdır. Ancak borçlu borcunu belirlenen vadelerde ödemez ise, kredi veren taraf ipotek konulan gayrimenkulü satma ve alacağını bu tutardan tahsil etme hakkına sahip olmaktadır (Ateş, 2005: 50). Bol kredi, düşük faiz oranları ve yükselen konut fiyatları karşısında kredi verme standartları, özellikle alt gelir grubunun alamayacağı pahalılıktaki evleri satın alabilmeleri yönünde gevşetilmiştir. Ancak, konut fiyatlarının düşmeye başlaması ve kredi koşullarının bozulmasıyla, finansal sistem ciddi bir sarsıntı içine düşmüştür (Murphy, 2008).

Bu sistemin bozulmasının temel nedeni ABD'deki finans kuruluşların kredibilitesi düşük olan kişilere fazla miktarda mortgage kredisi vermeye başlaması ve bunun sonucu olarak finansal kesimin büyük bir risk almasıdır. Hem ödeme gücü düşük, hem de kredibilitesi az olan kişilere kredi verilerek, riskli kredilerin miktarının artmasına neden olunmuştur. Bu şekilde kredi veren bankalar daha fazla kredi verebilmek için, riskli gruba vermiş oldukları kredileri de teminat göstererek emlak tahvilleri çıkarıp daha yüksek faizli fonlara satmışlardır. Ayrıca ipotekli gayrimenkullerin fiyatlarının artan kısmı kadar yeni ipotekler yaparak, reel bir karşılığı olmayan yeni kredi miktarını artırmıştır. Böylece “düşük gelir grubuna dâhil kişilere verilen konut kredilerinin toplam konut kredileri içindeki payı 2003'te %8,5'dan, 2006'da %20,1'e çıkmış ve boyut olarak 1,5 trilyon dolara ulaşmıştır” (Bostan ve Kelleci, 2010: 310).

Likidite bolluğunun etkisiyle oluşan enflasyonist etkiyi azaltmak için ABD'de faiz oranları yükseltilmiş, dar gelirli kredi borçluları ödeme güçlüğünü çekmeye başlamışlardır. Konut kredilerinde başlayan geri ödeme problemleri sonucunda, bankaların ellerindeki hacizli konut sayısı artmaya başlamış, bankaların bu konutları piyasaya sürmesi konut fiyatlarında düşüşe yol açmıştır. Bu durumda

halen kredisini ödemekte olan bazı konut kredisi kullanıcılarının ellerindeki evlerin değeri, kalan kredi ödemelerinin net bugünkü değerinin altında kalmıştır. Dolayısıyla bu kişiler kredi geri ödemelerinden vazgeçmişlerdir. Burada dikkat çeken husus, bankalar tarafından kredi geri ödemelerinin diğer mali kuruluşlara satılması ve bu evleri teminat olarak alan sermaye piyasası araçlarının yaygınlığıdır. Bu nedenle zararlar bir mali kuruluştan diğerine yayılarak büyümüş ve mali sistemin temel taşları niteliğindeki kuruluşların iflasına yol açmıştır (Alantar, 2008: 2).

2.2.2. Menkul Kıymetleştirme

Varlığa Dayalı Menkul Kıymetler veya Menkul Kıymetleştirme, banka kredilerinin yerini alan ve borçlanma aracı olarak kullanılabilen enstrümanların gelişmiş halidir. Menkul kıymetleştirme, likit olmayan aktiflerin ihraç edilebilecek ve sermaye piyasalarında alım satımı yapılabilecek menkul kıymete dönüştürülmesidir. Bu kapsamda, emlak ipotekleri, otomobil kredileri, kredi kartı alacakları, ihracat kredileri gibi aktifler bulunmaktadır (Bostan ve Kelleci, 2010: 310).

Menkul kıymetleştirme sayesinde; yatırımcılar yüksek getiri avantajına sahiptirler, nakit akışları daha düzenli bir şekilde geldiği için finansman giderleri azalmaktadır. Bu sistem sayesinde daha düşük sermaye ihtiyacı duyulmakta olup firmaların sermaye yapıları güçlenmektedir. Sistem kredi ve likidite gibi risklerin belli bir süre için dağıtılmasını ve azalmasını sağladığı için önemli bir likidite kaynağıdır. Ayrıca şirket bilançolarındaki dengesizlikleri azaltıcı etkileri bulunmaktadır. Ancak menkul kıymetleştirmenin bazı olumsuz yönleri de bulunmaktadır. Portföy kalitesini düşürmesi, kredi piyasasının denetim ve gözetim etkinliğini azaltması, Merkez Bankası'nın para ve kredi kontrolünü zorlaştırması, ekonomideki kredi stoklarını aşırı yükseltmesi gibi sorunlar menkul kıymetleştirme uygulamalarını ekonomi için dezavantajlı konuma getirebilmektedir (Alptekin, 2009: 2-3).

2000-2006 yılları arasında ABD'de bireyler menkul kıymetleştirme sayesinde ödeme gücünden daha fazla bir şekilde borçlanmışlardır. Mortgage kredilerinin yaratacağı etki sadece krediyi veren banka ile borçlu arasında kalmaktayken, menkul kıymetleştirme ile riskin bir kurumdan diğer kuruma aktarılması sağlanmıştır.

Örneğin mortgage kredisi veren bir banka kredilerin geri ödemelerini menkul kıymetleştirerek kısmen veya tamamen bir yatırım bankasına veya bir başka mortgage kuruluşuna satmaktadır. Bu durumda banka tarafından yapılan menkul kıymetleştirme sonucu kredi geri ödemelerindeki bir aksama hem krediyi veren banka, hem de menkul kıymeti satın alan diğer finansal kuruluşlar için zarar anlamına gelmektedir (Alantar, 2008: 3). Neticede mortgage kredileri menkul kıymetleştirilerek, finansal sistem tabana yayılmış ve burada yaşanan geri ödeme sorunları sonucu küresel ölçekte bir tahribatın önü açılmıştır.

2.2.3. Finansal Piyasanın Denetimsizliği ve Saydam Olmaması

Kriz gerçekleşmeden önce ABD’de ticari bankalar kamusal fakat özerk denetime tabiydiler. Bu denetimler Federal Mevduat Sigorta Kurumu tarafından yürütülmekteydi. Ancak bu kurumun denetimleri yok denecek kadar azdı. Denetim kurumunun işleyiş yapısı, zora giren bankaları kurtarmak için kullanılmak üzere bankalardan bir sigorta primi almak şeklindeydi. Fakat kriz öncesi hiçbir bankanın bu kuruma yardım ve kurtarılma için başvurusunun olmadığı da ilginç bir tespittir (Hiç, 2009: 1-2).

Ticari bankalar dışında bulunan finans kurumlarının denetime dâhil edilmesi için yapılan girişimler, söz konusu finans kurumlarının lobi çalışmaları neticesinde sonuçsuz kalmaktaydı. Böylece Amerikan Federal Mevduat Sigorta Kurumu kontrolü dışında ve kontrol edilene kıyasla çok daha büyük bir kısım yani Gölge Bankacılık denen bir olgu ile karşılaşılıyordu. Sonuç olarak bu denetimsiz kısmın aşırı ölçülerde rizikolu faaliyetlere yönelmeleri krizin altyapısını hazırlamıştır (Hiç, 2009: 2).

Denetimsizliğin yanı sıra finansal piyasalardaki saydamlık eksikliği de kriz için tetikleyici etkenlerden birisi olmuştur. ABD’de ve diğer gelişmiş ülkelerde birbirinden ayrı her fonksiyon için ayrı bir mali kurum ile mali araç oluşturulmuştur. Bu kurumlar ve araçlar birbirleri ile son derece karmaşık, uzman yatırımcılar dışındaki yatırımcılar için anlaşılamayacak şekilde zor bir sistem üzerinde faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Faiz haddi türev piyasalarında forward swap, dalgalı swap gibi bir çok finansal araç bulunmaktadır (Madura, 2011:7). Sıradan yatırımcılar

için her gün gelişen ve farklılaşan finansal araçları takip etmek mümkün olmadığından hele de özellikle anlaşılmamak istendiğinde ciddi bir saydamlık sorunu ile karşılaşmıştır (Alantar, 2008: 3).

Asimetrik bilgi yani bilginin piyasa aktörlerine farklı hız ve biçimlerde ulaşması da bir karmaşa yaratmaktadır (Shibata ve Tian, 2010: 418). Türev araçlarının içeriklerine ait bilinmezlikler, var olan bilgilerin de yatırımcılara firmalara ve diğer aktörlere farklı hızlarla ve farklı biçimlerde ulaşması, kredi değerliği düşük olan hatta olmayan araçların aynı fonlara dâhil edilmesi bu ortamdaki riskleri derinleştirmiştir (Bostan ve Kelleci, 2010: 311).

Yaşanan finansal krizde banka ve finansal kuruluşlar gibi piyasa aktörlerinin ne çeşit varlıklara sahip oldukları bu varlıkların değerinin ne olduğu hatta bunların muhatabının kimler olduğu yeterince şeffaf olarak belirlenmemiştir. Bu gibi sorunlar, türev diye adlandırılacak karmaşık ticari sözleşmelere sahip Lehman Brothers tarzı firmaların iflasları sonucu ortaya çıkan riskin hesaplanması ve analiz edilmesini zorlaştırmıştır (Alantar, 2008: 3).

2.2.4. Kredi Derecelendirme Kuruluşlarının Hedef Saptırması ve Düzenleyici-Denetleyici Kuruluşların Tedbir Almada Gecikmeleri

Kredi derecelendirme, açılacak kredilerin, zamanında ve tam olarak geri dönmesi ihtimali konusunda uluslararası sermaye piyasalarındaki ölçütlere uygun ve tarafsız bir ölçü sağlamak amacıyla, borçlunun ihraç ettiği menkul kıymetlere yatırım yapılması halinde, yatırımcının bundan dolayı yükleneceği riskin belirlenmesidir (Karagöl ve Mihçioğur, 2012: 8). Dolayısıyla kredi derecelendirme kuruluşlarından, yatırımcılara geleceğe yönelik yol gösterici bir rol üstlenmeleri beklenmektedir. Kredi derecelendirme kuruluşları sahip oldukları piyasa bilgisiyle piyasa aktörlerine aktaracakları bilginin, geleceğe yönelik doğru sinyalleri içermesi gerekmektedir.

2008 küresel krizi öncesinde derecelendirme kuruluşlarının uzun vadeli tahminlerde, özellikle krizden fazlaca etkilenen ülkelere verdikleri kredi notları, bu kuruluşların analiz ve tahminlerinde tutarsızlıklar olduğunu ortaya koymuştur. Eylül 2008'de Lehman Brothers'ın iflası ve birçok finansal kuruluşun zor duruma

düşmesinin ardından, bu firmaların çöküşünden çok kısa bir süre önce verilmiş olan yüksek kredi dereceleri ile kredi derecelendirme kuruluşlarına duyulan güven önemli ölçüde sarsılmıştır. Sektörün en önemli üç firması olan Moody's, Standard and Poor's ve Fitch'in verdikleri tartışmalı kredi notları yoğun şekilde eleştiriye uğramış, bu baskılar sonucunda 2008 yılında bir gece içinde yüksek kredi notuna sahip firmaların kredi derecelerini ani bir şekilde düşürmeleri, küresel krizin derinleşmesindeki önemli bir etken olarak görülmüştür (Karagöl ve Mihçioğur, 2012: 4-9).

Ülkelerdeki düzenleyici ve denetleyici kuruluşların en büyük görevlerinden birisi piyasalarda gerçekleşebilecek olumsuzlukları önceden tespit edip, gerekli önlemleri almaktır. Ancak Amerika Merkez Bankası (FED), gelişen mortgage kredileri ile ilgili oluşan riskleri tahmin edememiş dolayısıyla önlem almakta geç kalmıştır. Hatta FED başkanı Mayıs 2007'de yaptığı bir açıklamada konut sektöründe yaşanan bu sıkıntıların ekonominin geri kalanına ve finansal sisteme yayılacağını beklemediklerini açıklamış ancak durumun tam tersine kriz, 2,5 yıl içinde tüm finansal ve reel sektörü olumsuz bir şekilde etkileyerek sadece ABD'de değil tüm dünyaya yayılmıştır (Bostan ve Kelleci, 2010: 311).

2.3. Krizin Küresel Ekonomiye Etkileri

2008 küresel krizini, daha önce yaşanan krizlerden ayıran en önemli özelliklerinden biri geçmiş krizlerin genellikle gelişmekte olan ekonomileri ve yükselen piyasa ekonomilerini etkilemiş olmasına rağmen, bu krizin ağırlıklı olarak gelişmiş ekonomileri etkilemesidir. Bunun nedeni krizin temelinde ipotekli emlak kredileri piyasasında yaşanan sorunlar olmasıdır. Bu tür piyasalar daha çok gelişmiş ülke ekonomilerinde yoğunluk kazanmışlardır. Gelişmekte olan ülkelerin, daha önce yaşamış oldukları krizlere bağlı olarak finansal sistemde yapmış oldukları reformlar bu krizden daha az etkilenmelerinin bir diğer sebebidir.

Kriz boyunca uluslararası finansal piyasalarda meydana gelen gelişmeler ve birçok ülkede finans kurumlarının iflas etmesi, finansal kurumlara olan güveni önemli ölçüde sarsmıştır. Krizin, küresel piyasalara olan en önemli etkisi banka kredilerinin uzun sürebilecek bir zaman için kısıtlanmış olmasıdır. Bankaların kredi

verme standartları ciddi şekilde yükselmiştir. Banka zararları açıklanmaya devam ettikçe hükümetler bankaların sermaye tabanlarını artırmak için yardım paketleri açıklamışlarsa da kredilerin azalma seyri giderilememiştir. Bu kredi koşulları konut yatırımlarının birçok ülkede daralmasına neden olmuştur (Erdönmez, 2009: 88).

Finansal piyasalarda oluşan olumsuz hava kısa sürede reel kesime yansımış; küresel ölçekte büyüme, ticaret hacmi, istihdam, enflasyon ve sermaye hareketleri üzerinde daraltıcı etkiler yaratarak birçok gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeyi resesyona sokmuştur.

Tablo 14’de küresel mali krizden günümüze seçilmiş bazı ülkelerde ve AB’de büyüme oranları verilmiştir. Tablo’ya göre küresel krizin en yoğun hissedildiği 2009 yılında dünya ekonomisinin %0,7 daraldığını, 2010 ve 2011 yıllarında tekrar toparlanma eğilimine girdiğini görebiliriz. Küresel ekonomi, söz konusu yıllarda %5,3 ve %3,9 oranında büyürken, 2012 ve 2013 yıllarında bu oran göreceli bir yavaşlamayı tecrübe ederek %3,2 ve %3,4’e kadar gerilemiştir. 2014 yılındaki büyüme bir önceki seneyi tekrarlayarak %3,4 olmuştur. Yine tablodan, krizden sonra toparlanmanın gelişmiş ülke ekonomilerinde yavaş seyretmesine karşılık, Çin ve Hindistan gibi gelişmekte olan ülkelerin küresel büyümenin arkasındaki itici güç olduğu görülmektedir.

Tablo 14: 2007-2014 Yılları Arasında Seçilmiş Bazı Ülkelerde ve AB’de Büyüme Oranları (%)

Ülke	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Dünya	5,2	3,0	-0,7	5,3	3,9	3,2	3,4	3,4
ABD	2,0	1,1	-3,5	3,0	1,7	2,8	2,2	2,4
Almanya	2,5	1,3	-5,1	3,6	3,1	0,9	0,2	1,6
Fransa	2,1	0,7	-2,6	1,4	1,7	0,0	0,3	0,4
İtalya	1,6	-1,0	-5,2	1,3	0,4	-2,4	-1,7	-0,4
İspanya	3,7	1,2	-3,7	-0,1	0,7	-1,6	-1,2	1,4
Japonya	2,4	-0,6	-6,3	4,0	-0,7	1,4	1,6	-0,1
İngiltere	3,0	0,7	-4,9	1,4	0,7	0,3	1,7	2,6
Rusya	8,1	5,6	-7,8	4,0	4,3	3,4	1,3	0,6
Çin	13,0	9,0	9,2	10,3	9,2	7,7	7,8	7,4
Hindistan	9,3	7,3	6,8	10,1	7,2	4,7	6,9	7,2
Brezilya	5,7	5,1	-0,6	7,5	2,7	1,0	2,7	0,1
AB	3,1	1,1	-4,2	1,8	1,6	-0,3	-0,5	0,9

Kaynak: IMF World Economic Outlook, Various Issues.

2011 yılında Almanya ve Fransa'nın pozitif katkısıyla %1,6 büyüyen Euro Bölgesi, 2012 ve 2013 yıllarında bölgenin büyük ekonomilerinin büyümeye katkılarının düşük olması ve İtalya, İspanya gibi ülkelerin negatif büyümesinden dolayı daralma yaşamıştır. Bölgede, 2014 yılında ise düşüğe olsa pozitif bir oran gözlenmiştir.

Küresel krizin derinleşmesi ile birlikte yurtdışı fonlara erişim zorlaşmıştır. Bu yüzden mali piyasalarda başlayan krizin reel sektöre yayılması ile yurtiçi mallara olan dış talep azalmıştır. Bu durum üretimin daralmasına ve gelirlerin azalmasına yol açmıştır. Üretimdeki daralmanın sonucu olarak da tüm ülkelerde işsizlik oranları hızla yükselmiştir (Bostan ve Kelleci, 2010: 313). Özellikle İspanya, Portekiz, İtalya ve Yunanistan gibi ülkelerde küresel kriz ile beraber işsizlik oranları ciddi boyutlara ulaşmıştır. Bütün bunların üstüne Avrupa işçi sınıfına yönelik bazı bütçe kısıcı programların açıklanması işçi sınıfının ayağa kalkmasına yol açmıştır. Genel grevler, büyük kitle gösterileri ile kıta Avrupası sarsılmıştır.

Tablo 15'e göre işsizlik oranları gelişmiş ülkelerde krizle birlikte yaklaşık 3 puan artış göstermiştir. 2011 yılındaki görece toparlanmanın etkisi ile işsizlik oranında az olsa da düşüş görülmüş, 2012'de bu oran tekrar artmıştır. İşsizlik oranı Euro Bölgesi'nde krizi takiben ilk defa 2010 yılında %10 sınırının üstüne çıkmış, 2012 ve 2013 yılında işsizlik oranında artış devam etmiştir.

Tablo 15: 2007-2014 Yılları Arasında Seçilmiş Ülkelerde ve AB'de İşsizlik Oranları

(%)	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Gelişmiş Ülkeler	5,4	5,8	8,0	8,3	7,9	8,0	7,9	7,3
ABD	4,6	5,8	9,3	9,6	9,0	8,1	7,4	6,2
Almanya	8,4	7,2	7,4	7,1	6,0	5,5	5,3	5,0
Fransa	8,3	7,9	9,4	9,8	9,7	10,2	10,8	10,2
İtalya	6,1	6,8	7,8	8,4	8,4	10,6	12,2	12,8
Yunanistan	8,3	7,6	9,4	12,5	17,3	24,2	27,3	26,3
Portekiz	8,0	7,6	9,5	12,0	12,7	15,7	16,3	15,7
İspanya	8,3	11,3	18,0	20,1	21,6	25,0	26,4	24,5
Japonya	3,8	4,0	5,1	5,1	4,5	4,4	4,0	3,6
İngiltere	5,4	5,6	7,5	7,9	8,0	8,0	7,6	6,2
AB	4,6	7,6	9,4	10,1	10,1	11,4	12,1	11,6

Kaynak: IMF World Economic Outlook, Various Issues.

2007 ve 2008 yıllarında ABD ve dünya genelinde fiyatlar genel düzeyinde yükselmeler görülmüştür. Bu dönemde özellikle petrol ve gıda fiyatlarındaki artışlar ekonomilerde enflasyona neden olmuştur (Bostan ve Kelleci, 2010: 314). Daha sonra krizin etkisi ile beraber talebin küresel ölçekte düşmesiyle, fiyatlar genel düzeyinde dikkate değer düşüşler gözlenmiştir. Dünya genelinde uygulamaya konan genişletici para ve maliye politikaları sonucu büyüme ile paralel olarak 2010 ve 2011 yıllarında enflasyon artma eğilimine girmiştir. Fakat zayıf iç talep ve yüksek işsizlik oranları fiyatlar genel düzeyindeki artışı sınırlandırmıştır. 2012, 2013 ve 2014 yıllarında bu sebeplerle dünya genelinde enflasyon oranı hız kesmiştir.

Tablo 16'ya göre, gelişmiş ülkelerde kriz yıllarında fiyatlar genel düzeyinde neredeyse hiç artış gözlenmezken, 2010 ve 2011 yıllarında talep arttırıcı politikalarla enflasyonda %1,5 ve %2,7' lik artışlar kaydedilmiştir. 2013 ve 2014 yıllarında ise genel olarak enflasyon tekrar düşme eğilimine girmiştir. Gelişmekte olan ülkelerde enflasyon 2009 yılında %5,2'ye düşmüş, takip eden iki yılda genel toparlanmaya paralel olarak fiyatlar genel düzeyinde artışlar yaşanmıştır. Fakat 2014 yılında genel talep eksikliği fiyat artış hızını aşağıya çekmiştir.

Tablo 16: 2007-2014 Yılları Arasında Seçilmiş Ülkelerde Tüketici Fiyatları Endeksi Yıllık Ortalama Artışı (%)

Ülke	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Gelişmiş Ülkeler	2,2	3,4	0,1	1,5	2,7	2,7	2,0	1,4
Gelişmekte Olan Ülkeler	6,4	9,2	5,2	6,1	7,1	7,2	5,9	3,8
ABD	2,9	3,8	-0,3	1,6	3,1	2,1	1,5	1,9
Almanya	2,3	2,8	0,1	1,2	2,5	2,1	1,6	0,8
İspanya	2,8	4,1	-0,3	2,0	3,1	2,4	1,5	-0,2
Japonya	0,0	1,4	-1,4	-0,7	-0,3	0,0	0,4	2,7
Rusya	9,0	14,1	11,7	6,9	8,4	5,1	6,8	7,8
Çin	4,8	5,9	-0,7	3,3	5,4	2,6	2,6	2,0
Hindistan	6,4	8,3	10,9	12,0	8,6	9,3	9,5	6,0

Kaynak: IMF World Economic Outlook, Various Issues.

Tablo 17'de görülebileceği gibi, dünya ticaret hacmi, 2009 yılında küresel ölçekte %10,6 oranında düşmüş, 2010 yılında %12,6 büyüyerek bir nevi kriz öncesi seviyesine dönmüştür. Mal ve hizmet ticaret hacmi 2013 ve 2014 yıllarında sırasıyla %3,5 ve %3,4 oranlarında artmasına rağmen, kriz öncesi dönemde yakaladığı seviyelere henüz ulaşamamıştır.

Tablo 17: 2007-2014 Yılları Arasında Dünya Ticaretinde (Mal ve Hizmetler) Yıllık Ortalama Değişimler (%)

Yıllar		2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
İthalat	Gelişmiş Ülkeler	5,7	0,5	-12,2	11,7	5,5	0,9	2,1	3,3
	Gelişmekte Olan Ülkeler	15,6	9,1	-7,9	14,1	9,8	6,0	5,5	3,7
İhracat	Gelişmiş Ülkeler	7,5	2,2	-11,8	12,3	6,3	2,0	3,1	3,3
	Gelişmekte Olan Ülkeler	9,7	4,4	-7,7	13,6	7,4	4,4	4,6	3,4
Dünya Ticaret Hacmi		8.3	3.0	-10,6	12,6	6,8	2,8	3,5	3,4

Kaynak: IMF, (2015), World Economic Outlook April, p.170

Gelişmiş ekonomilerde, büyüme rakamlarının da işaret ettiği gibi, mal ve hizmetler ticaretinde daralmalara şahit olunmuştur. Kriz yılında gelişmiş ülkeler ihracat hacmi bir önceki yıla kıyasla %11,8 küçülürken, takip eden 2010 yılında %12,3 artış ile kaybını telafi etmiştir. Fakat sonraki üç yılda bu performansı gösterememiş ve 2014 yılında, ihracat hacmini sadece %3,3 arttırabilmiştir.

Gelişmiş ülkelerde görülen iç talep daralmaları, gelişmekte olan ülkelerin ihracat performanslarını etkilemiştir. Gelişmekte olan ülkeler genelinde ihracat hacmi 2008'e kıyasla 2009 yılında %7,7 küçülürken, 2010 yılında %13,6 artışla kayıplar telafi edilmiştir. Gelişmiş ülkelerde büyümenin henüz rayına oturmamış olması ve geleceğe yönelik risk algıları iç talebin gelişmesini yavaşlatırken; gelişmekte olan ülkelerin ihracatı da bundan etkilenmiş 2012, 2013 ve 2014 yıllarında ihracat artışı düşük seyretmiştir.

Dünya genelinde ithalat hacmi iç talepteki düşüşleri takip ederek kriz yılında küçülmüştür. 2010 yılı diğer pek çok göstergenin de işaret ettiği üzere bir telafi yılı olarak geçmiştir. 2010'da ithalat hacmi dünya genelinde artmış fakat sonraki yıllarda bu performansı yakalayamamıştır.

Gelişmiş ülkelerde ithalat hacmindeki düşüşler iç açıcı olmasa da 2010 yılında %11,7 ve 2011 yılında %5,5 artış göstermiştir. 2012 ve 2013 yıllarında ise

Euro Bölgesi'nde devam eden risk algısı iç talebi olumsuz etkilemiş ve ithalat hacmi önceki yıla kıyasla %1 seviyelerine düşmüştür.

Gelişmekte olan ülkelerde ithalat hacmi, ihracat hacmi ile aynı yolu izlemiştir. Buna göre, 2009 yılında %7,9 küçülen ithalat hacmi, 2010 yılında bir önceki yıla göre %14,1 artarak kaybını telafi etmiştir. İthalat hacmi gelişmekte olan ülkelerde 2013 ve 2014 yıllarında bu rekor artışı devam ettirememiş artış oranları sırasıyla %5,5 ve %3,7 oranlarında kalmıştır.

2.4. 2008 Küresel Ekonomik Krizi ve Türkiye

Küresel ekonomik kriz ABD'den, Avrupa'ya ve Türkiye'ye yansımaları etki ve şiddetini kaybederek olmuştur. ABD ve Avrupa ülkelerinde büyüme oranlarında büyük düşüşler yaşanmış ve işsizlik oranlarında ciddi artışlar gözlenmiştir. Türkiye'de ise ekonomik kriz öncelikli olarak büyüme hızının gerilemesi, sanayi üretiminin azalması, işsizliğin artması gibi temel ekonomik göstergeler üzerinde etkili olmuştur.

2.4.1. Küresel Kriz ve Türk Bankacılık Sistemi

ABD'de baş gösteren finansal krizin diğer gelişmiş ülkelerin finans sektörlerine yayılmasının temel nedeni, bu ülkelerin bankalarının ellerinde Amerikan bankalarına ait banka tahvilleri, daha önemlisi türevler gibi kıymetli kâğıtları bulundurmalarıdır. Finansal kriz sonucu bu kâğıtların çoğunun değer kaybetmesi ve bir kısmının değerinin sıfıra yaklaşması bu ülkelerin finans sektörlerini zora sokmuştur. Fakat Türkiye için böyle bir durum söz konusu olmamıştır; Türkiye'de menkul kıymetleştirme ve ikincil piyasanın çok karmaşık olmaması nedeniyle, bir mali kuruluştaki sorunların diğer mali kuruluşlara aktarımı hızlı ve yıkıcı biçimde olmamaktadır. Ayrıca mevzuat gereği Türk bankaları bu şekilde dışarıdan kıymetli kâğıt satın alıp portföylerinde bulunduramadıklarından, küresel finansal krizin bu yönden Türk bankacılığını krize sürüklemesi söz konusu olmamıştır (Hiç, 2009: 63).

ABD'nin 2007 ortalarında karşılaştığı krizin bir benzerini Türkiye 2001 yılında yaşamıştır. Bu kriz sırasında birçok banka iflas etmiş, devlet tarafından el

konulmuş veya yabancılara satılmıştır. Bu durumdan ders alan banka ve banka dışı kurumlar yabancı para cinsinden açık pozisyon oluşturmaktan kaçınmış, öz sermaye rasyolarını da önemli ölçüde güçlendirmişlerdir. Ayrıca 2001 yılında başlatılmış olan reformlar sonucunda Türk bankaları dış borçlar hariç küresel krizin başlarında sağlam bir finansal yapıya sahiptiler (Seyidoğlu ve Altınay, 2010: 241).

Krizle beraber Türk bankacılık sisteminin zor duruma düştüğü konulardan en önemlisi kredi bulmada çekilen sıkıntılar olmuştur. Gerek özel, gerek kamu bankaları küresel kriz öncesi dışarıdan önemli miktarlarda kredi sağlamış durumdaydılar ve bunların ödeme planı çerçevesinde yıllık taksit ve faizlerinin karşılanması gerekmektedir. Ancak ABD ve özellikle çok iş gördükleri Avrupa bankalarının kendileri kriz sonucu likidite darlığı ve iflas durumuna düştükleri için Türkiye'ye yeni kredi açmak imkânları geniş ölçüde kısıtlanmıştır. Bu durumda da Türk bankaları kriz sonrasında alabildikleri kredi hacmi üstünde dış borç taksiti ve faizi ödemek zorunda kalmışlardır. Bu olumsuzluğa rağmen sektör, büyüme sürecini devam ettirmiştir (Hiç, 2009: 64).

Tablo 18'de görüleceği üzere, 2008 yılında bankaların toplam aktifleri yaklaşık 733 milyar TL olup, mevduat hacmi ve fiyatların çok üstünde (%26) artmıştı. Bu rakamlar bankalara karşı güvensizlik olmadığını ve bankalardan mevduat kaçışının gerçekleşmediğini göstermiştir.

Bankaların toplam pasiflerinin içinde öz sermaye oranı %12 gibi kuvvetli bir orandaydı, sermaye üzerinden karlılıkları da %49'du. Kriz boyunca banka kredileri %30 artmıştır yani Türkiye'deki bankalar krizi yaşayan diğer ülkeler gibi kredi vermekten kaçınmamışlardır. 2008 sonu itibariyle 367,4 milyar TL olan banka kredileri, 2009 sonu itibariyle 392,6 milyar TL'ye yükselmiştir. Sonraki yıllarda bu artış seyri devam etmiştir. Türk bankacılık sektörünün aktif büyüklüğü Aralık 2014 döneminde, bir önceki çeyreğe göre %3,3, bir önceki yıl sonuna göre %15,1 artarak 1.994 milyar TL olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 18: 2007-2014 Yılları Arasında Türkiye’de Bankacılık Sektöründe Seçilmiş Bilanço Kalemleri (Milyar TL)

	2007*	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Toplam Aktifler	561,1	732,5	833,9	1.007,6	1.218	1.371	1.732	1.994
Krediler ve Alacaklar	280,4	367,4	392,6	525,9	682,9	794,8	1.047	1.241
Mevduat	356,9	454,5	514,6	617	695,5	771,8	945,8	1.053
Öz kaynaklar	73,4	86,4	110,7	134,3	144,6	181,8	194	232
Net kar (Milyon TL)	14,3	13,4	20,1	21.931	19,8	23.649	24.733	25

Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü Genel Görünümü Raporu, Çeşitli Sayılar. Veriler Yılsonu (Aralık) itibariyle alınmıştır *2007 yılına ait veriler Türkiye Bankalar Birliğinin yayımladığı İstatistiki Raporlardan derlenmiştir.

Finansal kesim ile ilgili Tablo 18’de verilen rakamlar kriz döneminde Türkiye’de bankacılık sisteminin ne derecede başarılı bir performans gösterdiğini ortaya koymaktadır. Aralık 2014 dönemi itibarıyla Türk bankacılık sektörünün net dönem kârı 25 milyar TL’dir.

Tablo 19’da ise bankaların şube ve personel sayıları gösterilmektedir. Kriz yılında, bankacılık başta olmak üzere mali sektör diğer sektörlerin aksine büyüme yaşamıştır ve bankacılık sektörü 2009 yılında yaklaşık 2 bin yeni istihdama yer vermiştir. 2001 yılında yaşanan krizden sonra yapılan reformların da etkisiyle Türkiye’de kriz döneminde banka sayısında bir azalma olmadığı gibi tersine şube sayısında ve dolayısıyla çalışan sayısında artış yaşanmıştır.

Tablo 19: 2007-2014 Yılları Arasında Türkiye’de Bankacılık Sistemindeki Banka, Şube ve Çalışan Sayıları

	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Banka Sayısı	50	49	49	49	48	49	49	51
Şube Sayısı	7.856	9.304	9.581	10.066	10.518	11.066	11.986	12.210
Çalışan Sayısı (Bin Kişi)	167	182	184	191	195	201	214	216

Kaynak: BDDK, Türk Bankacılık Sektörü Genel Görünümü Raporu Çeşitli Sayılar. Veriler Yılsonu (Aralık) itibariyle alınmıştır.

2008-2012 döneminde şube sayısı 9.304’ten 11.066’ya, çalışan sayısı ise 184 bin kişiden 201 bin kişiye ulaşmıştır. 2013 ve 2014 yıllarında da şube sayısı ve çalışan sayısı artmaya devam etmiştir. Aralık 2009 itibarıyla bankacılık sektöründe

191 bin kişi çalışmaktadır. Şube sayısı ise 2008-2010 arasında yaklaşık % 15 oranında artış göstermiştir. Tablodan da görüleceği gibi, global krizin bu anlamda bankacılık sektöründe olumsuz bir etkisinin olmadığını da söyleyebiliriz.

2.4.2. Küresel Krizin Temel Makroekonomik Göstergeler Üzerindeki Etkileri

Küresel finansal kriz, Türk finans sektöründe bazı sorunlar çıkarmış olsa da bir finansal kriz olarak karşımıza gelmemiştir. Yine de krizin Türkiye'ye yansımada sürecinde etkileri iki kanaldan hissedilmiştir. Bu kanalın birincisi finansman ikincisi ise, dış ticaret kanalıdır. Küresel kriz, gelişmiş ülkelerdeki likidite sorunları ve büyük finans kuruluşlarının karşı karşıya kaldığı iflas riskini beraberinde getirmiştir. Bu durum küresel finans sisteminin en önemli aktörlerinin uluslararası piyasalara sunduğu fonlama imkânlarının daralmasına neden olmuş, bu daralma Türkiye'nin ihtiyaç duyduğu fon girişinin yavaşlamasına, faiz oranlarının ve kredi imkânlarının duraklamasına yol açmıştır. Özellikle 2008 yılının son çeyreğinden başlayarak 2010 yılının başına kadar olan dönemde bunun Türkiye ekonomisine yansımada belirsizlik, risk faktörlerinin çoğalması ve finansman maliyetlerinin artması şeklinde olmuştur. Fon girişinde yaşanan sorunlar ekonomik küçülme ve istihdam oranlarında azalma olarak karşımıza çıkmıştır.

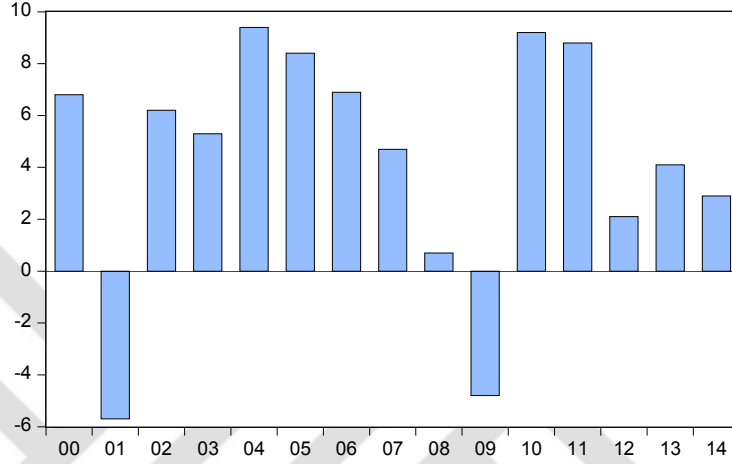
Küresel finansal krizin Türkiye ekonomisine ikincil etki kanalı ise ihracat olmuştur. Türkiye'nin en önemli ihracat pazarlarını Avrupa Birliği üyesi gelişmiş ülkeler oluşturmaktaydı. Euro Bölgesi'ne yapılan ihracat 2008 itibarıyla toplam ihracatın %60'ı civarındaydı. Finansal kriz nedeniyle genelde gelişmiş ülkeler, özelde ise Avrupa piyasasının duraklaması ve daralması Türkiye'de ki dış piyasaya yönelik yapılan üretimin ilk planda olumsuz etkilenmesine yol açmıştır (MÜSİAD, 2013: 30). Bu durumun reel sektör üzerindeki etkileri çok yıkıcı olmuş, ülkenin makroekonomik göstergelerine yansımıştır. Aşağıda bu göstergelerdeki gelişmeler ana hatlarıyla incelenmiştir.

2.4.2.1. Büyüme

Türkiye ekonomisinin 2001 krizinden sonra yakaladığı büyüme performansı son derece dikkat çekicidir. Grafik 2'de görüleceği üzere, 2002-2006 döneminde

yıllık büyüme hızı %5'in altına düşmemiştir. Bu dönemde ekonomi ortalama %7,24 büyüme yaşamıştır. 2004 yılında ise %9,4 ile son dönemlerdeki tarihsel büyüme oranlarından biri gerçekleşmiştir.

Grafik 2: 2000-2014 GSYH Gelişme Hızı-Sabit (1998) Fiyatlarla, (Yıllık)
Büyüme Oranları %

Kaynak: TÜİK (2015), Sabit Fiyatlarla GSYİH Büyüme Hızları-İktisadi Faaliyet Kollarına ve 1998 Temel Fiyatlarına Göre

Tablo 20'de görüleceği üzere küresel finansal krizin kısa bir süre sonra reel üretim üzerinde etkisini göstermeye başlaması ile büyüme rakamları düşmeye başlamıştır. Ekonomide 2007 yılının birinci çeyreğinden itibaren büyüme hızı yavaşlamış yıl sonunda %4,7 olarak gerçekleşmiştir. 2008 yılının son çeyreğinde kriz etkisini iyice artırmış ve bu çeyrekte %0,7'lik bir daralma meydana gelmiştir. 2008 son çeyreği ve 2009 ilk üç çeyreğinde, Türkiye dört çeyrek üst üste eksi büyüme, başka bir ifade ile bir yıl süren bir resesyon yaşamıştır. 2009 yılı sonunda Türk ekonomisi %4,8 küçülmüştür.

Tablo 20: Türkiye'de Kriz Yılları (2007-2009) GSYİH Sonuçları (Dönemlik ve 1998 Sabit Fiyatlarla)

Dönem	GSYH Büyüme (%)	Dönem	GSYH Büyüme (%)	Dönem	GSYH Büyüme (%)
2007/1	8,1	2008/1	7,0	2009/1	-14,7
2007/2	3,8	2008/2	2,6	2009/2	-7,8
2007/3	3,2	2008/3	0,9	2009/3	-2,8
2007/4	4,2	2008/4	-0,7	2009/4	5,9
4.7		0.7		-4.8	

Kaynak: TÜİK (2015), Sabit Fiyatlarla Gayri Safi Yurtiçi Hasıla Büyüme Hızları İktisadi Faaliyet Kollarına ve 1998 Temel Fiyatlarına Göre

2.4.2.2. Dış Ticaret

Küresel kriz dışarıdan ithal edilen bir sorun olması nedeniyle etkilerini özellikle dış ticaret üzerinde göstermiştir. 2008 yılının ilk yarısında ihracat rakamlarında daha önceki yıllarda görülen artış devam etmiştir. Ancak 2008 yılının Ekim ayından itibaren Avrupa Birliği ülkelerindeki daralma ihracat rakamlarına yansımış ve ciddi biçimde olumsuz olarak etkilemiştir. Bu ülkelerin ihracat içindeki payı 2007, 2008 ve 2009'da sırasıyla %56, %48 ve %46 olmuştur. 2008 yılının son çeyreğinde, bu ülkelere yapılan ihracat %22 oranında azalmıştır (Seyidoğlu ve Altınay, 2010: 241).

Tablo 21'den görülebileceği gibi, 2008 yılındaki ihracat 132.027 milyon dolar iken ertesi yıl 2009'da 102.143 milyon dolara düşmüştür. İhracat daralırken ithalat daha yüksek oranlarda azalmış, 2008'de 201.964 milyon dolar olan ithalat, 2009 yılında 140.928 milyon dolara gerilemiştir, Avrupa Birliği ülkelerinin Türkiye'ye ithalatının azalması, bunda en büyük etkidir. İhracatın ithalatı karşılama oranı 2009 yılında %72,5'e kadar yükselmiştir.

Tablo 21: Türkiye'de 2007-2014 Yılları Arasında İthalat ve İhracat Rakamları ve İhracatın İthalatı Karşılama Oranı

	Dış Ticaret-Yıllara göre ihracat (Milyon \$)	Dış Ticaret-Yıllara göre ihracatın ithalatı karşılama oranı (%)	Dış Ticaret-Yıllara göre ithalat (Milyon \$)
2007	107.272	63,1	170.063
2008	132.027	65,4	201.964
2009	102.143	72,5	140.928
2010	113.883	61,4	185.544
2011	134.907	56	240.842
2012	152.462	64,5	236.545
2013	151.803	60,3	251.661
2014	157.620	65,1	242.176

Kaynak: TUIK (2015), Yıllara Göre Dış Ticaret

Krizden sonraki yıllarda Türkiye'nin ana ticaret ortağı olan Avrupa Birliği ekonomisindeki sorunlar artmasına rağmen, Türkiye'nin ihracat performansının olumlu yönde seyretmesinin temel nedeni, ihracat pazarlarında çeşitlendirmeye yönelik politikalara yönelmesi ile açıklanabilir.

2.4.2.3. Enflasyon¹

Küresel krizden önce, 2006 yılında arz yönlü şokların yansımaları ve döviz kuru hareketlerinin etkileri ile enflasyon oranı beklentilerin üzerinde %9,65 olarak gerçekleşmiştir. 2006 Haziran ayından itibaren uygulanan parasal sıkılaştırma 2007 yılında temel enflasyon göstergelerinde belirgin bir düşüş sağlamış ve yılsonu %8,39 olarak gerçekleşmiştir.

2008 yılı boyunca enflasyonun seyri üzerinde daha çok küresel ekonomideki gelişmeler belirleyici olmuştur. Yılın ilk üç çeyreğinde enerji ve diğer emtia fiyatlarında gözlenen sert artışlar, son çeyrekte küresel finans krizinin derinleşmesiyle ve küresel ölçekte gözlenen belirgin yavaşlamayla yerini keskin bir düşüşe bırakmıştır. Bu doğrultuda, yılın son çeyreğinde yurt içi enerji ve işlenmiş gıda fiyatlarının artış hızında kayda değer bir gerileme gözlenmiştir. Ancak, emtia fiyatlarında geçmiş dönemde gözlenen yüksek artışların birikimli etkileri enflasyonu görece olarak yüksek düzeylerde tutmaya devam etmiştir. Tablo 22'den görüleceği üzere, 2008 yılı sonunda enflasyon oranı beklentilerin çok üzerinde %10,1 düzeyinde olmuştur.

Tablo 22: Türkiye'de 2006-2014 Yılları Arasında TÜFE Oranları

Yıllar	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Gerçekleşen Enflasyon Oranı (%)	9,65	8,39	10,1	6,53	6,4	10,45	6,16	7,4	8,17
Hedeflenen Enflasyon Oranı (%)	8,0	5,0	4,0	7,5	6,5	5,5	5	5,1	5

Kaynak: T.C.M.B. Enflasyon Raporu, Çeşitli Sayılar

Kriz sonrası hızla daralan dış talep ve sıkılaştıran finansal koşulların da etkisiyle iktisadi faaliyetlerde belirgin bir gerileme yaşanmıştır. Toplam talepteki sert daralma ve emtia fiyatlarında gözlenen keskin düşüş, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de enflasyon oranlarının hızla gerilemesine yol açmıştır. Krizin hemen ardından 2009 yılında enflasyon oranı %6,53 olarak gerçekleşmiştir. 2010 yılında beklentilere çok yakın bir oran 6,4 olarak, 2011'de ise yıl içinde TL'de gözlenen

¹ Küresel krizin Türkiye'de Enflasyon üzerindeki etkileri, 2007-2015 arası T.C. Merkez Bankasının yayımladığı Enflasyon Raporlarından derlenerek hazırlanmıştır.

belirgin değer kaybının, özellikle temel mal fiyatlarına yansımaları sonucu, tüketici enflasyonunun beklentilerin çok üzerinde %10,45 oranında gerçekleşmesine neden olmuştur. 2012 yılında tarım dışındaki uluslararası emtia fiyatlarının yıl genelinde ılımlı bir seyir izlemesi, döviz kurlarındaki istikrarlı gidişat ve yavaşlayan ekonomik faaliyet enflasyon görünümüne olumlu katkı yapmış tüketici enflasyonu önceki yıla kıyasla 4,3 puan gerileyerek %6,16 oranında gerçekleşmiş ve son 44 yılın en düşük yıl sonu tüketici enflasyonuna ulaşılmıştır. 2013 yılında tüketici enflasyonu dalgalı bir seyir izleyerek yıl sonunda %7,4 oranında beklentilerin üzerinde gerçekleşmiştir. 2014 yılında gerek gıda, gerekse döviz kuru kaynaklı baskıların geçmiş dönemlere kıyasla uzun sürmesi, doğrudan etkilerin yanında beklentileri de olumsuz etkileyerek genel enflasyon eğilimini güçlendirerek hedeflenen oranın çok üzerinde %8,17'ye yükseltmiştir.

2.4.2.4. İşsizlik ve İstihdam

Küresel kriz, birçok ülkede üretim ve tüketim miktarında önemli oranda düşüşlere, yatırım miktarlarında azalmalara ve ticaret hacimlerinde daralmalara yol açmıştır. Üretim, yatırım ve ticarete yaşanan bu tür olumsuzluklar önemli istihdam azalışları ve işsizlik artışlarını da beraberinde getirmiştir. Kriz, Türk reel sektörü üzerindeki olumsuz etkisini 2008 yılının ikinci çeyreğinden itibaren artırarak sürdürmüştür. Bu dönemde ülkenin çeşitli illerinde bulunan sanayi tesisleri üretime ara vermiş bazıları ise kapanmak zorunda kalmıştır. Bu durum istihdam üzerinde son derece yıpratıcı etkiler yaratmıştır (Ünal ve Kaya, 2009: 19).

Tablo 23'de Türkiye'de küresel kriz öncesi ve sonrası gerçekleşen seçilmiş işsizlik ve istihdam rakamları verilmiştir.

Tablo 23: 2005-2014 Yılları Arası Seçilmiş İşsizlik ve İstihdam Göstergeleri

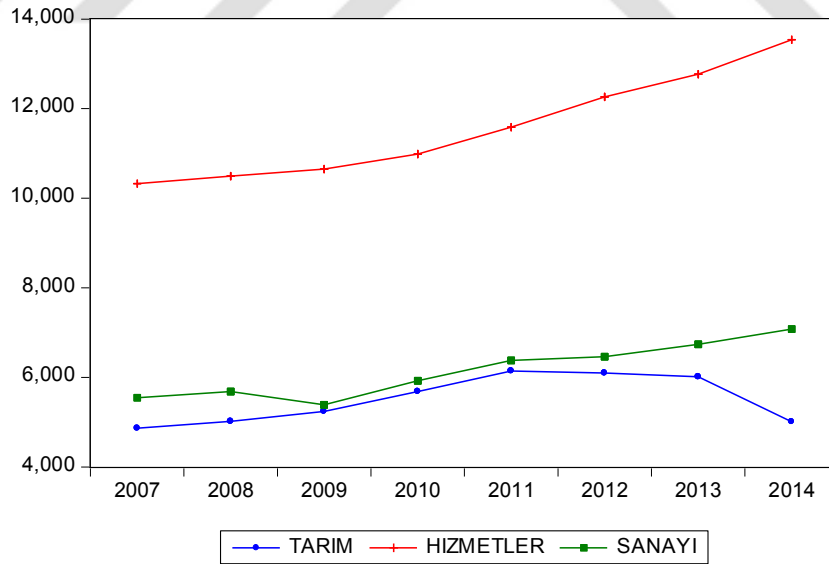
	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
İşsizlik Oranı (%)	9,5	9	9,2	10	13,1	11,1	9,1	8,4	9	10,9
İşsiz (Bin)	2.058	1.980	2.044	2.295	3.095	2.737	2.328	2.204	2.445	3.145
İstihdam Oranı (%)	40,6	40,5	40,3	40,4	39,8	41,3	43,1	43,6	43,9	44,7

Kaynak: TÜİK (2015), Temel İşgücü Göstergeleri

Türkiye 2000’li yılların başında yaşadığı ekonomik krizden sonra önemli ölçüde büyümesine rağmen, ekonomide işsizlik oranı adına olumlu gelişmeler yaşamamıştır. Tablo 23’de gösterildiği üzere, 2005-2007 yıllarında %9 civarında oluşan işsizlik oranı 2008 yılında %10 oranına yükselmiş, krizin reel sektör üzerinde etkilerinin derinleştiği 2009 yılında ise yaklaşık üç puan artarak %13,1 düzeyine çıkmıştır. 2008 Mayıs’ta %8,4 olan işsizlik oranı 2009 Şubat ayında %14,8’e yükselerek kriz dönemindeki en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Kriz döneminde işsiz sayısı 3 milyonun üzerine çıkmış, istihdam oranı %39,8’e gerilemiştir.

Krizin reel kesimde hissedilmeye başlandığı 2008 yılının ikinci çeyreğinden itibaren işsizlik oranları artış sürecine girmiştir. Grafik 3’te görüleceği üzere, kriz en çok sanayi sektörü üzerinde etkili olmuştur. 2008 yılında sanayi sektöründe istihdam edilenlerin sayısı 5,6 milyondan 2009 yılında 5,3 milyon kişiye gerilemiştir. Aynı dönemde sanayi sektörünün toplam istihdam içindeki payı %26,8’den, %25,3’e düşmüştür.

Grafik 3: 2007-2014 Yılları Arası Sektörler İtibariyle İstihdamın Gelişimi (Bin Kişi)

Kaynak: TÜİK (2015), İstihdam Edilenlerin Yıllara Göre İktisadi Faaliyet Kolları

2.4.2.5. Kapasite Kullanım Oranları

İmalat sanayi kapasite kullanım oranları ve bu oranlardaki farklılıklar, reel ekonominin durumunu ortaya koyan temel ekonomik değişkenlerden birisidir. Kapasite kullanım oranındaki düşmeler iki önemli durumun göstergesidir. Birincisi

ekonomide üretimin azalması, ikincisi de üretim faktörlerinin atıl kalmasıdır (Yıldırım, 2010: 51).

Tablo 24’de imalat sanayi kapasite kullanım oranları verilmiştir. Tablo’daki oranlar dikkate alındığında Türkiye’nin 2008 küresel krizinden olumsuz olarak etkilendiği anlaşılmaktadır. Küresel likitide sıkışıklığından dolayı yaşanan mali sıkıntılar ve talepteki daralma, üretim sanayinde yavaşlamasına yol açmıştır. İşletmelerin tam kapasite ile çalışmaması sebebiyle, kapasite kullanım oranı 2008 yılının son ayında, 2007 yılı Aralık ayına göre 5 puan azalmıştır.

Tablo 24: 2007-2014 Yılları Arası Aylık İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı

(%)	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
2007	77,9	77,3	80,3	80,5	80,8	81,7	82,0	79,6	80,8	81,6	80,8	79,2
2008	77,9	78,0	76,9	78,6	79,2	80,3	79,8	80,0	77,3	75,8	71,8	64,9
2009	61,6	60,9	58,7	59,7	64,0	67,5	67,9	68,9	68,0	68,2	69,8	67,7
2010	68,6	67,8	67,3	72,7	73,3	73,3	74,4	73,0	73,5	75,3	75,9	75,6
2011	74,6	73,0	73,2	74,9	75,2	76,7	75,4	76,1	76,2	77,0	76,9	75,5
2012	74,7	72,9	73,1	74,7	74,7	74,6	74,8	74,3	74,0	74,9	74,0	73,6
2013	72,4	72,2	72,7	73,6	74,8	75,3	75,5	75,5	75,4	76,4	75,6	76,0
2014	73,9	73,3	73,1	74,4	74,4	75,3	74,9	74,7	74,4	74,9	74,5	74,6

Kaynak: TCMB, (2015), İmalat Sanayi Kapasite Kullanım Oranı Raporu

2007 yılında ortalama %80 olan oranın, 2008 yılının Ağustos ayından itibaren azalış sürecine girdiği görülebilir. Krizin reel kesimde yarattığı yıkıcı etki 2009 yılının Mart ayında zirve yapmış ve kapasite kullanım oranı %58,7’ye kadar düşmüştür. İmalat sanayi 2010 ve 2011 yıllarını ortalama %11,5 büyüme ile tamamlamıştır. Fakat sonrasında durgunluk yılları tekrar başlamış ve büyüme 2012’de %1,7’ye düştükten sonra, izleyen iki yıl yani 2013 ve 2014 yıllarında %3,7 seviyesinde kalarak yatay bir seyir izlemiştir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

2008 KÜRESEL FİNANSAL KRİZİNİN TÜRK TURİZM SEKTÖRÜNE ETKİLERİ

Birinci bölümde ayrıntılı olarak tanımlandığı gibi kriz, genel olarak, beklenmedik bir anda gerçekleşen, etkileri ve sonuçları ile ekonomik ve ekonomik olmayan birimler üzerinde son derece olumsuz izler bırakan dolayısıyla toplumsal ve ekonomik kayıplar yaratan bir kavramdır. Bu açıdan bakıldığında krizlerin diğer sektörlerde olduğu gibi turizm sektörü üzerinde de kuvvetli etkileri vardır.

Turizm sektöründe kriz, turizmle ilgili firmaların olağan faaliyetlerini tehdit eden, turizm bölgesinin güvenli olmadığı izlenimi yaratarak olumsuz bir düşünce oluşturan ve bölgeye yönelik turizm talebinin ve harcamalarının düşüşü nedeniyle yerel turizm işletmelerinin faaliyetlerini aksatmaları ya da kapanmalarına sebep olan olaylar şeklinde tanımlanmaktadır (Yıldız ve Durgun, 2010: 7). Başka bir tanıma göre turizm sektöründe kriz, bir ülke turizm sektörünün ya da bazı firmaların, doğal afetler, sosyo-ekonomik değişimler, terör ve çatışma, hatalı politikalar veya yönetim yanlışlarıyla büyük zararlara uğramasını, hatta iflas tehlikesi ile karşı karşıya kalmasını ve bu sorunları çözmeye yeni bir organizasyon yapısının arayışı içine girmesi durumu olarak tanımlanabilir (Aymanıkuy, 2001: 196).

Turizm sektörü kendi içinde krizler yaşadığı gibi diğer makro krizlerden de etkilenebilmekte ve bu alanda faaliyet gösteren turizm işletmelerini yönetim açısından zor duruma düşürebilmektedir (Köroğlu, 2004: 71).

Turizm sektörünün dünya genelinde faaliyet göstermesi nedeniyle, turizm işletmelerinin çeşitli küresel risklerle karşılaşması olağan bir durum haline gelmiştir. Bu riskler, turizm işletmelerinin faaliyetlerini sınırlamakta veya engellemekte, ayrıca çoğunlukla politik, ekonomik, sosyal ve ülkelerdeki teknolojik değişimler açısından tedbirsizlikler oluşturmakta ve mevcut durumun karmaşık bir hal almasını sağlamaktadır (Ritchie, 2004: 670).

Turizm sektörü dinamik bir sektör olmakla beraber talep elastikiyeti son derece yüksektir. Bu yüzden sektördeki işletmeler, her ticari işletmede olduğu gibi,

talepteki düşüşlerden önemli ölçüde etkilenmektedir. Turizm gelirleri ülkelerin ekonomik göstergelerine olumlu katkıda bulunduğu ve diğer sektörlerle kıyasla krizlerden daha kolay bir şekilde etkilendiğinden, özellikle küresel krizlerin etkisini azaltmak için dünyadaki gelişmeler, ulusal ve uluslararası düzeydeki rakiplerin tepkileri ve uygulamaları yakından izlenmeli, alternatif planlar yapılmalıdır.

3.1. Turizm Sektörünü Etkileyen Başlıca Kriz Kaynakları

Turizm sektöründe bulunan firmalar açısından krizler birincil nedenlere yani sektörün kendi dinamiklerinden kaynaklanan içsel faktörlere dayalı gerçekleştiği gibi, ikincil nedenlere yani sektör dışı gerçekleşen dışsal faktörlere bağlı olarak da oluşabilmektedir. Yaşanan krizler ne türde, ya da hangi boyutta olursa olsun, sektörün kendine has özelliklerinden dolayı turizm işletmelerine ciddi zararlar verebilmektedir.

Turizm işletmelerinde içsel faktörlerden kaynaklanan kriz nedenlerine baktığımızda, işletmenin örgütsel yapısından kaynaklanan sıkıntılar, hizmet sunumu aşamasında oluşan olumsuz izlenimler, sektörle alakalı bilgi ve tecrübe eksikliği, yönetsel konularda eksiklik gibi birçok neden karşımıza çıkabilir. Tezimizin konusu gereği konu sektör dışı gerçekleşen kriz faktörleri bağlamında ele alınmış ve aşağıdaki başlıklar altında incelenmiştir.

3.1.1. Doğal ve Çevresel Faktörlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri

Afetler, insanlar için fiziksel, ekonomik ve sosyal kayıplar doğuran, normal yaşamı ve insan faaliyetlerini aksatarak veya kesintiye uğratarak kitleleri olumsuz etkileyen ve etkilenenlerin kendi olanak ve kaynaklarını kullanarak üstesinden gelemeyeceği, doğal, teknolojik veya insan kökenli olaylar ve doğurduğu sonuçlardır. Doğal afetler ise aniden veya süreç içinde oluşup, yerleşim ve üretim alanlarında normal yaşamı bozarak, genel yaşamı etkileyen, doğal yer ve hava hareketleridir. Depremler, su baskınları, toprak kaymaları, heyelanlar, kaya düşmeleri, çığ, kuraklık, volkan patlamaları, yangınlar, fırtına, kasırga, hortum, tayfun, tsunami gibi afetler doğal afetlerdendir (Şahin, 2008: 131-132).

Doğal afet ve çevresel faktörlerin turizm sektörü üzerinde olumsuz etkiler bırakmasının çeşitli nedenleri vardır. Doğal afetler ülkenin alt ve üst yapılarını

bozarken ulaşım ve haberleşme ağı kesintiye uğrayabilir. Bulaşıcı ve salgın hastalıklara neden olabilir, emniyet ve asayiş hizmetlerini olumsuz yönde etkileyip barınma, yemek ve giyim sorunları doğurabilirler. Yaşanan bu tür felaketler olayın yaşandığı yerdeki işletmeleri etkilediği gibi aynı zamanda ülke çapında maddi hasar görmemiş olan diğer işletmeleri de yaşanan genel krizden dolayı etkiler.

Son yıllarda yaşanan ve dünya turizmini etkileyen doğal afetlere baktığımızda; Endonezya'da 26 Aralık 2004 günü meydana gelen 9,1 büyüklüğündeki deprem ve Hint Okyanusu'nda yol açtığı tsunami tam 12 ülkeyi etkilemiş ve toplam 230 bin kişinin ölümüne neden olmuştur. Ölenler arasında çok sayıda turist bulunmaktadır. Malezya ve Hindistan'da bazı kıyı tesisleri tsunamiden etkilenmekle birlikte asıl yıkıcı etki Tayland, Sri Lanka ve Maldivlerdeki turizm yatırımlarında meydana gelmiştir (Ersoy, 2014: 3).

12 Ocak 2010 tarihinde, Haiti'de 200.000'in üzerinde insanın ölümü ve 300.000 kişinin yaralanması ile sonuçlanan deprem bölgede turizmin de içinde yer aldığı birçok sektörü olumsuz olarak etkilemiş turizm altyapısını yok olma tehlikesi ile karşı karşıya bırakmıştır (AFAD, 2010: 6).

16 Ekim 2013'deki tayfun ve hortum Japonya'yı vurmuş, Pasifik kıyılarını etkisi altına alan Wifa tayfunu önemli can ve mal kaybına yol açmıştır. 8300 nüfuslu turistik adada tümü ahşap olan evler çok şiddetli esen rüzgâr, yıkılan ağaçlar ve çamur deryası yüzünden yerle bir olmuştur (Ersoy, 2014: 13).

Türkiye'de 17 Ağustos 1999 yılında yaz sezonunun tam ortasında Marmara Bölgesi'nde yaşanan deprem, ülkenin turist talebini olumsuz yönde etkilemiştir. Tablo 25'de görüldüğü üzere, Ağustos ayında yaşanan depremin ardından deprem bölgesi etrafında bulunan turistler ülkeden ayrılmak istemiş, mevcut rezervasyonlarda büyük oranda iptaller yaşanmış, sonuç olarak eylül ayında normalin üstünde bir azalış gerçekleşmiştir.

Tablo 25: Türkiye'de 1998-1999-2000 Yılları Aylar İtibari ile Turist Sayıları (Bin Kişi)

Aylar	Ocak	Şubat	Mart	Nis.	May.	Haz.	Tem.	Ağu.	Eyl.	Ekim	Kas.	Ara.
1998	346	371	476	642	986	1.062	1.288	1.460	1.209	1.035	502	371
1999	359	371	409	426	691	784	931	1.079	876	800	435	320
2000	333	354	435	721	986	1.079	1.525	1.419	1.368	1.178	602	423

Kaynak: TÜİK Aylık Çıkış Yapan Yabancı Ziyaretçi Sayısı

Dünyada ve Türkiye’de yaşanan bu tür doğal felaketler sonucunda meydana gelen turizm gelirlerindeki kayıplar, ödemeler bilançosu dengesini bozmakta, işletmelerin kapanması veya düşük kapasite ile çalıştırılması, yeni tesislerin hizmete girmemesinden dolayı işsiz sayısının artması ile sonuçlanarak turizm sektöründe krize neden olmaktadır (Aymankuy, 2001: 113).

Son yıllarda yoğun olarak gündemde olan küresel ısınmanın da turizm sektörünü etkileyeceği belirtilmektedir. Türkiye Seyahat Acenteleri Birliği (TÜRSAB) Mayıs 2009’da yayımladığı bir rapora göre, küresel ısınma sonucu gerçekleşen iklim değişiklikleri sonucu Avrupa’nın kuzey bölgelerinin daha ılıman hale gelecek olmasıyla, güneye olan talep kuzeye yönelecek, sıcak rüzgârlar yaz aylarında Akdeniz’e olan talebi azaltacak, özellikle tropikal bölgelerde mercan kayalıkların bozulması dalış turizmini olumsuz yönde etkileyecektir. İklimlerde meydana gelecek değişiklikler, tatil bölgelerindeki rekabetin dengesini de etkileyerek ekonomisini turizm sektörüne bağlayan kimi ülkelerde turizm krizi yaşanmasına sebep olabilecektir.

3.1.2. Sosyo-Kültürel Çatışmaların Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri

Turizm, döviz ve istihdam yaratan özelliği ile ekonomik, farklı kültürleri bir araya getirme ve insanların dinlenme ihtiyacını karşılama, farklı bölgeleri ziyaret etme yönü ile sosyo-kültürel bir faaliyettir. Bu açıdan turizm, sosyal ve kültürel değerler ile farklı toplumların birbirlerini daha iyi tanımalarına kolaylık sağlayan bir sektördür (Aymankuy, 2001: 109).

Turizm, geliştiği yerdeki halkın dünyaya bakış açısını, kültürel birikimini ve gelen turistler ile ülkeleri hakkında düşüncelerini olumlu yönde etkilemesinin yanında, ev sahibi olan toplumlar üzerinde özellikle kültürel yıpranmaya da sebep olmakta, toplumsal değer yargılarının bozulması ve suç oranının artması gibi bazı olumsuzlukları da beraberinde getirmektedir (Tekeli, 2001: 132). Bu tür olumsuz etkilerin meydana gelmesinde, gruplar halinde seyahat eden turist toplumlarının ziyaret ettikleri ülkenin toplumsal değer yargılarına aldırmaaksızın kendi ülkelerindeki yaşam biçimlerini, standartlarını ve değer yargılarını ziyaret ettikleri

ülkelerde devam ettirmeleri önemli rol oynamaktadır. Bunun sonucunda ziyaret edilen ülke veya yöre otantikliğini ve turistik çekiciliğini kaybetmektedir.

Turizm faaliyetlerinin arttığı bölge ya da yörelerde, çevre açısından özellikle kirlilik ile ilgili sorunlar da artmakta buna bağlı olarak turistik alanın havası, suyu, denizi, kumsalı, tarihi dokusu gibi turizmin can damarı noktalar kirlenmekte ve cazipliğini yitirmektedir (Yıldız, 2008: 34-35). Bu durum, bölgede turizm faaliyetlerin azalmasına dolayısıyla turizm ile ilgilenen yöre firmaları ve halkını etkileyen bir turizm krizine dönüşmesine neden olmaktadır.

3.1.3. Politik Faktörlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri

Politik faktörlerdeki dengesizlikler, bir ülkede toplumsal düzenin sağlanması ve kontrolü için gereken temel koşulların süreli olarak kesintiye uğradığı ve istikrarsızlığın baş gösterdiği durumlardır. Turizm sektörünün büyümesi ile ülkelerin siyasi istikrarı arasında sıkı bir ilişki vardır. Genellikle bir ülkede siyasi ve ekonomik istikrarın varlığı, turizmin gelişimini olumlu yönde etkiler (Kesimli, 2011: 27).

Bir ülkedeki politik istikrarsızlık ve buna bağlı olarak ortaya çıkan toplumsal karışıklık, o ülke turizm sektörünü son derece olumsuz bir biçimde etkilemektedir. Örneğin Tunus'ta başlayan ve bir domino etkisiyle bütün bölgeye yayılan Yasemin Devrimi sonrasında Ocak 2011 ve Ağustos 2011 tarihleri arasında bu ülkeye yönelik turist sayısında önceki yılın aynı dönemine göre %39'luk bir düşüş yaşanmıştır. Devamında Arap Baharı olarak bilinen ve Kuzey Afrika ile Ortadoğu ülkelerinde yaşanan süreç bu bölgelere olan turizm talebinde büyük düşümlere neden olmuştur. Turist sayısı, Ortadoğu'da %9 ve Kuzey Afrika'da %15 oranında azalmıştır (Sarıışık vd. 2013: 9).

3.1.4. Terörizm ve Savaşın Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri

Turist adaylarının bir ülke ya da bölgeye ziyaret amacıyla gitmesini sağlamak için en başta o kişilere güvenlik hissinin olumlu bir biçimde yansıtılması gerekir. Bu yüzden güvenli bir ülke izlenimi yaratmak, turizmi ön plana çıkartmak isteyen ülkelerin en önemli amaçlarından biridir.

Turizm sektöründe kısa dönemde esnek olmayan bir turizm arzı ve en küçük olumsuzluklardan etkilenen esnek bir talep bulunmaktadır. Bu durum terörizm, savaş, iç karışıklık gibi güven ortamını kaldıran hareketlere karşı turizmin hassasiyetini ortaya koymaktadır. Terör eylemleri belirli bir siyasi veya ideolojik amaca ulaşmak için gerçekleştirilmektedir (Ellis, 1986: 160). Örneğin ABD’de gerçekleşen 11 Eylül saldırılarının ardından turizm sektörü küresel ölçekte zarar görmüş, 2001 yılında tüm dünyada turist sayısında 2 milyon düşüş görülmüş, dünyadaki turizm endüstrisi yıllık %0,3 küçülmüştür. Yine Mısır’da zaman zaman turistlere yönelik gerçekleştirilen terör eylemleri ülke turizminde düşüslere neden olmaktadır. Kuzey Afrika’ya yönelik turizm talebinin yarısını çeken Mısır’da 1997 yılında turistlere yönelik olarak gerçekleştirilen terör eylemi ülkeye yönelik turizm talebinin %13,8 düşmesine neden olmuştur (Yılmaz ve Yılmaz, 2005: 45).

Türkiye’de de turizm sektörü çeşitli dönemlerde terörizm sebebiyle büyük yaralar almış, bu yüzden olması gerekenden daha az gelişme göstermiştir. Örneğin 2005 ve 2006 yıllarında Kuşadası, Antalya ve Marmaris’te gerçekleştirilen bombalı saldırılarda içinde turistlerin bulunduğu birçok kişi ölmüş ya da yaralanmıştır. Yine komşu ülkeler Suriye ve Irak’ta yaşanan kargaşa ve savaş ortamı Türk turizm sektörünü olumsuz etkilemiştir. Bu ve benzeri sorunlarla karşılaşan veya şahit olan turistlerin potansiyel turistlere iletcekleri imaj ve medya yayınlarının etkisi ile turistlerin karar verme süreci üzerinde olumsuz etkiler oluşacak ve dolayısıyla turizm sektörü turistik pazarlama açısından güç durumlara düşerek kriz ortamına girmesi kaçınılmaz olacaktır (Yeşiltaş vd. 2008: 183).

3.1.5. Ekonomik Krizlerin Turizm Sektörü Üzerindeki Etkileri

Ekonomik kriz, tüketici yetersizliğine bağlı olarak ortaya çıkan ve düşen talep karşısında üretim sürecinde daralma ve gerilemelere yola açan ekonomik dengesizliktir (Yıldız ve Durgun, 2010: 1). Turizm sektörü açısından ekonomik krizin etkisi tüketici yani turist sayılarının düşmesine bağlı olarak sektörde bulunan firmaların kapanmaları ya da küçülmeleri şeklinde ortaya çıkmaktadır.

Turizm talebinde etkili olan başlıca ekonomik faktörler, ailenin harcanabilir gelir seviyesi, turist gönderen ülkede aile gelirini etkileyen vergi sisteminin yapısı,

turizm dışındaki mal ve hizmetlerin fiyatları, ülkedeki faiz oranları, turist gönderen ve turiste ev sahipliği yapan ülkelerdeki enflasyon ve döviz kuru seviyesi, seyahat maliyetleri gibi unsurlardır. Bahsettiğimiz bu unsurlar ekonomik kriz anlarında değişkenlik gösterebilen, dolayısıyla turizm sektörünü doğrudan etkileyebilecek faktörlerdir.

Turizm harcamaları zorunlu değil ihtiyari harcamalardır. Bu yüzden turizm endüstrisi, ekonomik belirsizlik ve dalgalanmalara açık bir sektördür. Zorlu ekonomik zamanlarda insanlar yaşam, yiyecek, barınak ve temel aile ihtiyaçlarını karşılamak için nakit tasarrufunda bulduklarından turizm harcamalarını kısırlar, bu durum geniş ölçekte turizm sektörünü kriz ortamına sürüklemektedir (Paksoy ve Çolakoğlu, 2010: 344).

1997 yılında Asya Krizi ile başlayan ve daha sonra Rusya Federasyonu ve Güney Amerika'yı etkisi altına alan küresel ekonomik kriz, uluslararası turizm hareketlerinde yavaşlamaya neden olmuştur. Sektörde beklenen artış hızı olan %5,5 oranına ulaşılammış, büyüme %3,8 oranında gerçekleşmiştir. Aynı dönemde Türkiye'nin ekonomik krizden etkilenmesi sonucu, kamu harcamalarında kısıtlama getirilmesi, reklam ve pazarlama alanındaki gereksinim duyulan finansal kaynağın temininde güçlükler yaratmıştır. Turizm Bakanlığı 1998 yılı tanıtım bütçesi oluşturmada sıkıntıya düşmüştür (Aymanıkuy, 2001: 111). Yine 2000 ve 2001 yıllarında yaşanan ekonomik krizler piyasalarda dalgalanmalar yaşanmasına ve turizm işletmelerinin ek maliyetlere katlanmasına neden olmuştur.

3.2. 2008 Küresel Ekonomik Krizinin Dünya Turizm Sektörüne Yansımaları

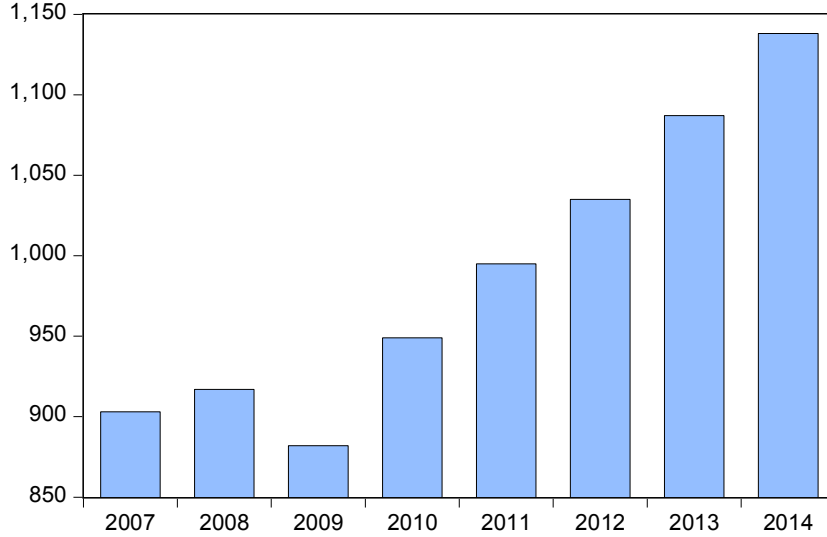
Ekonomik krizler, talep esnekliği diğer sektörlerle göre büyük olan turizm gibi alanlarda daha etkili olmaktadır. Talebin esnek oluşu, turizm işletmelerini krizlerin olumsuz yansımalarının en fazla etkilenen sektörlerden birine dönüştürmüştür (Yıldız ve Durgun, 2010: 7).

2008 yılının ikinci yarısından itibaren ağırlığını artıran kriz ile birlikte bankaların kredi vermemesi ya da kredi finansman maliyetlerini yükseltmesi, turizm

sektörü aktörlerinin yeni yatırımlara yönelmesini zorlaştırmıştır. Dünyada enflasyon oranları yükselmiş, likidite daralmış, gıda ve konaklama masrafları artmış bunun yanı sıra turistlerin de gelirlerinin düşeceğini varsayarak tatil planlarını iptal etmiş ya da ertelemiştir. Bu da krizden ilk başta kitlesel turizmin etkilenmesine neden olmuştur (Demir, 2009).

Grafik 4’de son sekiz yıla ait dünya geneli uluslararası turist sayıları verilmiştir. Buna göre, dünya genelinde turist sayısı 2008 yılında 917 milyon iken, yaşanan ekonomik krizin etkisiyle 2009 yılında 882 milyona düşmüştür. Küresel ekonominin toparlanmaya başladığı 2010 yılında turizm sektörü güçlü bir büyüme göstermiştir. Turist sayısı %6,4 oranında artışla 939 milyona ulaşmıştır. 2010 yılında kaydedilen güçlü büyüme, küresel krizin 2009 yılında turizm sektöründe yarattığı gerilemeyi telafi ettiği gibi, 2008’de ulaşılan rekor değerinin üzerine 22 milyon turistlik bir ilave sağlamıştır. Küresel ekonomik koşulların açık bir yansıması bölgelerarası turist sayılarındaki artış farklılıklarında görülmektedir, gelişmekte olan ülkelerde turist sayısı %8 artarken, gelişmiş ülkelerdeki artış %5 ile sınırlı kalmıştır.

Grafik 4: 2007-2014 Dünya Geneli Turist Sayısı (Milyon)

Kaynak: UNWTO, (2015), Tourism Highlights 2014 Edition, p.9

Tablo 26’da küresel finans krizinin en fazla hissedildiği 2008 ve 2009 yıllarına ait turizm verileri gösterilmiştir. Dünya genelinde 2009 yılında, uluslararası turizm gelirlerinde 2008 yılına göre %9,3 düşüş yaşanmıştır. Turizm gelirleri 939

milyar dolardan, 851 milyar dolara gerilemiştir. Bu şekildeki bir azalış 2003 yılından sonra ilk defa yaşanmış ve 2008 krizinin olumsuz etkilerini bir kez daha gözler önüne sermiştir. Avrupa’da 2008 yılında 485 milyon kişi olan turist sayısı, 2009 yılında %4,9 azalarak 461 milyona gerilemiştir. Bu düşüş turizm gelirlerine de yansımış 471 milyar dolar olan turizm geliri 410 milyar dolara gerilemiştir. Avrupa’yı ülke bazında incelediğimizde Arnavutluk (+%33,1), Macaristan (+%2,8), İtalya (+1,2), İsviçre (+3,1) ve Türkiye (+2,0) hariç diğer tüm ülkelerde turist sayısında gerileme yaşanmıştır. Ancak turizm gelirlerinde tüm ülkelerde bir azalma söz konusudur.

Asya ve Pasifik bölgesi kriz döneminde Avrupa’ya göre daha olumlu bir tablo ile karşılaşmıştır. Uluslararası turist sayısı 2008 yılında 184 milyon kişi iken, 2009 yılında %1,7 azalarak 180 milyon kişi olmuştur. Turizm gelirlerinde ise düşük bir oranda azalma meydana gelmiştir. Bu bölgede turist sayısında, Malezya (+%7,2), Tayvan (+%14,3) ve Kore Cumhuriyeti’nin (+%13,4) performansı dikkat çekicidir. Amerika kıtası da dünya genelinde yaşanan krizden nasibini almış, turist sayısında %4,9 ve turizm gelirlerinde %12 düşüş yaşamıştır. 2009 yılında bölgenin önde gelen üç turizm bölgesi ABD (-%5), Meksika (-%5) ve Kanada (-%8) turist sayısında düşüş kaydetmişlerdir.

Tablo 26: Kriz Yılları (2008-2009) Dünya Geneli Uluslararası Turist Sayısı ve Uluslararası Turizm Gelirleri

Bölge	Uluslararası Turist Sayısı (Milyon)		Değişim %	Uluslararası Turizm Geliri (Milyar \$)		Değişim %
	2008	2009		2008	2009	
Dünya	917	882	-%3,8	939	851	-%9,3
Avrupa	485	461	-%4,9	471	410	-%12,9
Asya Pasifik	184	180	-%1,7	208	203	-%0,2
Amerika	147	140	-%4,9	189	166	-%12
Afrika	44	46	+%3,7	30	28	-%0,6
Orta Doğu	55	52	-%4,3	39	42	+%7,6

Kaynak: UNWTO, (2013), Tourism Highlights 2011,2012 Edition, p.4

Kriz yıllarında turist sayısı bakımından en başarılı bölge Afrika olmuştur. 2008 yılında 44 milyon olan uluslararası turist sayısı %3,7 artarak 2009 yılında 46

milyon kişiye yükselmiştir. Ancak bu artış turizm gelirlerine yansımamış ve yaklaşık %1' lik bir düşüş yaşanmıştır. Dünyanın önemli turizm bölgelerinden olan Orta Doğu'da turist sayısında %4,3 oranında bir düşüş yaşansa da diğer bölgelerin aksine turizm gelirlerinde artış gerçekleşmiştir. 2008 yılında 38 milyar dolar olan turizm geliri 2009 yılında 42 milyar dolara yükselmiştir.

3.3. 2008 Küresel Ekonomik Krizinin Türk Turizm Sektörüne Yansımaları

2007 yılında ABD'de başlayarak, kısa sürede tüm dünyaya yayılan ve 2008 yılının ikinci çeyreğinde etkisini artıran küresel ekonomik kriz tüm dünyada olduğu gibi Türkiye'de de turizm sektörünü olumsuz olarak etkilemiştir. Ancak Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü verilerine (2011) göre, küresel kriz yıllarında turist sayısı, Avrupa'da bulunan tatil bölgelerinde belirgin bir düşüş yaşamasına rağmen Türkiye'de artmıştır. Türk turizm sektörünün kriz yıllarını rakiplerine oranla daha olumlu atlattığının bazı sebepleri vardır. Küresel çapta yaşanan kriz, turizmcileri iç turizmi arttırmaya yönelik faaliyetlerin yoğunlaştırılmasına yöneltmiş, artan turizm çeşitliliği ve fiyat kalite dengesi açısından avantajlı bir konumda yer alınması gibi etkenler sektöre hayat vermiştir.

2008 küresel ekonomik krizinin Türk turizm sektörüne etkisi; turist sayısı ve geliri, turizm işletmeleri, sektör çalışanları, ülkenin makroekonomik değişkenlerin kriz öncesi-sonrası durumları ve turizm sektörü ilişkisi alt başlıkları altında incelenecektir.

3.3.1. Turist Sayısı ve Turizm Geliri Üzerindeki Etkileri

Küresel ekonomik kriz, dünya genelinde turist sayısı ve turizm gelirlerinin düşmesi yönünde etkisini göstermiştir. Bu durum Türkiye'de turist sayısının artması, buna karşın turizm gelirlerinin azalması yönünde olmuştur. Turistlerin ortalama olarak kişi başı harcamalarını azaltması ile konaklama ve diğer hizmetlerin ücretlerinin düşük kalması, turist sayısı artarken turizm gelirlerinin düşme nedenlerinden birisidir (Göçen vd. 2011:508).

Tablo 27’de son 14 yıla ait Türkiye’ye gelen turist sayısı ve elde edilen gelir rakamları verilmiştir. Tabloya göre, 2001-2007 yılları arası hem turist sayısı, hem de turizm geliri 2006 yılı hariç artış süreci yaşamıştır. 2005 yılının sonlarına doğru ve 2006 yılının ilk çeyreğinde meydana gelen kuş gribi salgını, ülke içerisinde yaşanan terör olayları gibi nedenler turizm sektörünü önemli derecede etkilemiş olup 2005 yılında ziyaret eden turist sayısı 24,1 milyon iken 2006 yılında bir önceki yıla göre %4 azalarak yaklaşık 23,1 milyon kişide kalmıştır. Aynı yıllarda turizm gelirleri, genel olarak gelen turist sayısı ile paralellik göstermiş olup, 2006 yılında bir önceki yıla göre %8,5 azalarak 18,5 milyar dolar seviyesine gerilemiştir.

Küresel kriz ve sonrası dönemi incelediğimizde, krizin başlangıç yılı kabul edilen 2007 yılında turist sayısı 27,2 milyon kişi ve turizm geliri 20,9 milyar dolar iken, 2008 yılında her iki kalemdede artış meydana gelmiştir. 2008 yılında turizm sektörü, diğer ülkelerle karşılaştırıldığında küresel krizden daha az etkilenmiş durumdadır.

Tablo 27: 2001-2014 Türkiye’ye Gelen Ziyaretçi Sayısı ve Elde Edilen Döviz Geliri

Yıllar	Gelen Turist Sayısı	Elde Edilen Gelir (1000 Dolar)
2001	13.450.127	10.450.728
2002	15.214.514	12.420.519
2003	16.302.053	13.854.868
2004	20.262.640	17.076.609
2005	24.124.501	20.332.111
2006	23.148.669	18.593.950
2007	27.214.988	20.942.501
2008	30.979.979	25.415.067
2009	32.006.149	25.064.481
2010	33.027.943	24.930.995
2011	36.151.328	28.115.693
2012	36.776.645	29.351.446
2013	34.910.098	32.310.423
2014	41.415.070	34.305.904

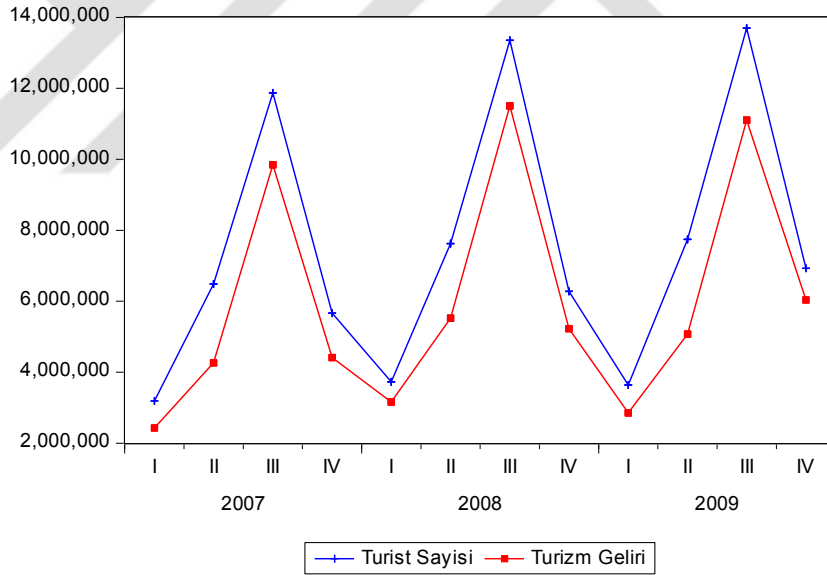
Kaynak: TÜİK, (2015), Turizm İstatistikleri ve 2001-2012 Revize Sonuçları

Küresel kriz turizm gelirleri üzerindeki olumsuz etkisini 2009 yılında hissettirmiştir. 2008 yılında 30,9 milyon olan turist sayısı ertesi yıl %3,3 artarak 32 milyon kişiye ulaşmasına rağmen bu artış turizm gelirine yansımamış turizm geliri

%1,3 azalarak 2009 yılında 25 milyar dolar seviyesinde kalmıştır. Turizm gelirindeki azalma 2010 yılında devam etmiş, yıl sonu itibariyle 24,9 milyar dolara gerilemiştir. Krizden sonra ilk topralanan sektörlerden biri turizm olmuştur. 2011 yılında 36 milyon ziyaretçiye karşılık 28 milyar dolarlık turizm geliri elde edilirken, 2014 yılında 41,4 milyon ziyaretçi 34 milyar dolarlık gelir bırakmıştır.

Grafik 5'te krizin en yoğun hissedildiği 2007-2009 yılları dönemlik turist sayısı ile elde edilen turizm gelirinin seyri gösterilmiştir. Grafiğe göre, turizm sezonunun en yoğun olduğu üçüncü çeyrekte turist sayısı bakımından 2009 yılında 2008'e göre %3,6 oranında bir artış kaydedilirken, aynı dönemde turizm gelirinde %3,5 oranında bir azalma gerçekleşmiştir.

Grafik 5: Türkiye'de Küresel Ekonomik Kriz Yılları (2007-2009) Dönemlik Turist Sayısı ve Turizm Geliri

Kaynak: TÜİK, (2011), Turizm İstatistikleri, Çıkış Yapan Ziyaretçi Sayısı-Ortalama Geceleme Sayısı ve Harcama Türlerine Göre Turizm Geliri

Krizin en yoğun hissedildiği 2007-2009 döneminde ülkeye gelen turist sayılarını aylık bazda inceleyerek, Tablo 28'den görüleceği üzere, 2009 yılının Ocak-Temmuz döneminde, 2008 yılının aynı dönemine göre %4,7'lik bir düşüş yaşanmıştır. Bu düşüşün nedeninin küresel ekonomik krizle birlikte dünya genelinde ortaya çıkan kuş gribi virüsü olduğu düşünülmektedir. Ancak ilk yedi ayda yaşanan bu düşüş, yılın ikinci yarısında sona ermiş, yıl sonu itibariyle bir önceki yıla göre

%2,7'lik artış gerçekleşmiştir. Bu dönemde fiyatı pahalı olan turizm merkezleri tercih sebebi olmamış ve yabancı turistler pahalı Avrupa ülkelerinde tatil yapmak yerine görece daha ucuz olan deniz-kum-güneş tatili yapabilecekleri Türkiye gibi Akdeniz ülkelerini tercih etmişlerdir.

Tablo 28: Türkiye’de Küresel Ekonomik Kriz Yılları (2007-2009) Türkiye'ye Gelen Yabancı ve Vatandaşların Aylara Göre Dağılımı

AYLAR	YILLAR			DEĞİŞİM ORANI %	
	2007	2008	2009	2008/2007	2009/2008
Ocak	1.048	1.172	1.151	11,8	-1,7
Şubat	922	1.073	1.057	16,3	-1,4
Mart	1.221	1.478	1.426	21,0	-3,5
Nisan	1.576	1.677	1.824	6,40	8,7
Mayıs	2.222	2.769	2.656	24,6	-4,0
Haziran	2.689	3.175	3.261	18,0	-2,7
Temmuz	3.535	4.138	4.218	17,0	1,9
Ağustos	4.649	5.298	5.491	13,9	3,6
Eylül	3.685	3.917	3.989	6,2	1,8
Ekim	2.771	3.186	3.515	14,9	10,3
Kasım	1.618	1.762	1.945	8,8	10,3
Aralık	1.273	1.329	1.467	4,3	10,3
TOPLAM	27.214	30.979	32.006	13,6	2,7

Kaynak: TÜİK, (2011), Aylara Göre Çıkış Yapan Yabancı ve Vatandaş Ziyaretçi Sayıları

Küresel ekonomik krizin iç turizme etkisine baktığımızda, Tablo 29’a göre, 2009 yılında hem yurtdışına giden Türk vatandaşları sayısının, hem de yurtiçinde seyahat eden vatandaşların sayısının arttığını görebiliriz. Ancak 2010 yılında, yurtdışından gelen Türk vatandaşlarının sayısı bir önceki yıla göre %3 azalarak 4,5 milyon kişiye gerilemiştir. 2011 yılından itibaren artış sürecine giren yurtdışı kaynaklı yerli turist sayısı 2014 yılında 5,5 milyon kişiye ulaşmıştır. Tatil amacı ile yurtdışına giden vatandaş sayısında ise son yedi sene içerisinde dalgalı bir seyir izlenmiştir. 2008, 2011 ve 2012 yıllarında yurtdışına giden Türk turist sayısı azalırken, diğer yıllarda artış yaşanmıştır. Küresel kriz yıllarında yurtiçi seyahat

sayısı artarken 2011 ve 2012’de azalmıştır. 2014 itibariyle yurtiçi seyahat sayısı 70 milyonu geçmiştir.

Tablo 29: Türkiye’de İç Turizm Hareketleri (2007-2014)

Yıllar	Türkiye’ye Gelen Yerli Turist Sayısı	Değişim	Yurtdışına Giden Vatandaşlar	Değişim	Yurtiçi Seyahat Sayısı (Bin)
2007	4.197.907	-	5.401.907	-	33.022
2008	4.548.855	%8,3	5.215.235	-%3,4	44.718
2009	4.658.172	%2,3	5.885.001	%12,8	60.888
2010	4.517.091	-%3,0	6.887.489	%17,0	68.372
2011	4.826.799	%6,4	6.281.972	-%8,7	65.853
2012	5.121.456	%6,1	5.802.949	-%7,6	64.922
2013	5.398.751	%5,4	7.525.869	%29,6	68.452
2014	5.564.784	%3,0	7.982.263	%6,07	70.894

Kaynak: TÜİK, (2015), Hanehalkı Yurtiçi Turizm İstatistikleri

Küresel kriz yıllarında, iç turizm hareketlerinin canlandırılmasının bir devlet politikası olarak görülmesi ve özel sektörün bu konuda alınan kararlara ve yasal düzenlemelere destek vermesi hanehalkı yurtiçi turizm hareketlerinin artışını sağlamıştır. Ayrıca yaşanan küresel kriz göstermiştir ki, iç turizmi gelişmiş olan ülkeler seyahat pazarında dışa bağımlılığı daha az olmakta ve krizlerden daha az etkilenmektedir. Çünkü işletmeler dışarıdan gelen turist sayısındaki azalmayı, ülke vatandaşlarının seyahat harcamaları ile telafi etme şansına sahiptirler.

2002-2014 yılları arasında elde edilen turizm gelirlerinin içeriği Tablo 30’da gösterilmiştir. Buna göre, hem kişisel harcamalar, hem de paket tur harcamaları yıllar itibariyle genel olarak artmıştır. Kişisel harcamalar yeme içme, konaklama, sağlık, ulaştırma, hediyelik eşya, spor, eğitim, kültür gibi aktiviteleri barındırmaktadır. Tablo 30’da görüldüğü üzere, 2002 yılında yaklaşık 10 milyar dolar olan turistlerin kişisel harcamaları küresel krizin etkisi ile 2009 ve 2010 yıllarında azalmış, sonraki yıllarda yakaladığı artış süreci ile 2014 yılında 26 milyar dolara ulaşmıştır. Aynı şekilde 2002 yılında yaklaşık 2,5 milyar dolar olan paket tur harcamaları %69 artarak 2014 yılında 8,3 milyar dolara yükselmiştir. 2014’teki turizm gelirinin %76’sını (26,2 milyar dolar) kişisel harcamalar, %24’ünü (8,3 milyar dolar) ise paket tur harcamaları oluşturmuştur.

Tablo 30: Harcama Türlerine Göre Turizm Geliri, 2002 – 2014 (Bin Dolar)

Yıllar	Turizm Geliri (A+B)	Kişisel Harcamalar (A)	Paket Tur Harcamaları (B)
2002	12.420.519	9.909.692	2.510.827
2003	13.854.868	11.078.561	2.776.307
2004	17.076.609	13.038.125	4.038.484
2005	20.322.110	14.994.517	5.327.593
2006	18.593.950	14.950.032	3.643.918
2007	20.942.500	16.886.247	4.056.253
2008	25.415.067	20.108.840	5.306.227
2009	25.064.481	19.472.432	5.592.049
2010	24.930.996	19.207.471	5.723.525
2011	28.115.693	21.803.615	6.312.078
2012	29.007.003	22.220.202	6.786.801
2013	32.310.424	24.836.789	7.473.635
2014	34.305.903	26.002.950	8.302.953

Kaynak: TÜİK, (2015), Çıkış Yapan Ziyaretçiler Anketi

Kriz döneminde, turist sayısında yaşanan artışa rağmen, elde edilen gelirin düşmesi, Türk turizminin izleyeceği politikayı etkilemiştir. Bu bağlamda ülkeye giriş yapan turist sayısından ziyade, daha fazla harcama yapan yüksek gelirli turisti ülkeye çekmek önem kazanmıştır. Hizmet kalitesini, müşteri memnuniyetini ve yenilikçiliği ön plana çıkarmak, maliyetleri azaltırken gelir kaynaklarını artırarak geliri azami düzeye getirmek, krizden asgari kayıpla ve hatta karla çıkmak açısından son derece önemli hale gelmiştir (Demir, 2009).

3.3.2. Turizm İşletmeleri Üzerindeki Etkileri

Turizm sektöründe yaşanan bir kriz, sadece turizm işletmelerini değil onun altyapısını oluşturan birçok alt hizmetleri gerçekleştiren lokanta, hediyelik eşya mağazaları, araba kiralama şirketleri gibi daha sayamayacağımız birçok işletmeyi de etkiler.

Akdeniz Turistik Otelciler Birliği'nin 2014 yılında yayımladığı bir araştırmaya göre; ihracattan sonra en büyük döviz kaynağı sektör olan turizm, başta gıda, yeme içme, ulaştırma olmak üzere 54 sektörü doğrudan etkilemektedir. Ayrıca 54 sektörden girdi alan turizm, ekonomiyi yüksek derecede uyaran 20. sektör olmuştur. Turizmin diğer sektörlerle yönelik girdi arzına ilişkin sunumunu ifade eden verilere göre sektörün toplam çıktısının %15,23'üne denk düşen miktar, diğer

sektörlere girdi olarak kullanılmaktadır. Tablo 31’de turizmin katkı verdiği çeşitli sektörlerin çıktı payları görülmektedir.

Tablo 31: Turizmin Katkı Verdiği Seçilmiş Bazı Sektörler, (Sektör Çıktılarından Diğerlerinin Aldıkları Paylar 2014)

Çıktı Sunulan-Verilen Sektörler	Çıktı Payı (%)
Ulaştırma ve haberleşme	6,68
Toptan ve perakende ticaret	3,21
Mali aracı kuruluşlar	1,02
Eğlence, kültür ve diğer hizmet faaliyetleri	0,53
Gayrimenkul ve diğer iş faaliyetleri	0,50
Kamu yönetimi ve savunma, zorunlu sosyal güvenlik	0,36
Eğitim hizmetleri	0,30
İnşaat	0,30
Tekstil ürünleri ve giyim eşyası imalatı, kürkün işlenmesi ve boyanması	0,28
Sağlık işleri ve sosyal hizmetler	0,27
Kimyasal madde ve ürünlerin imalatı	0,26
Gıda ürünleri, içecek ve tütün ürünleri imalatı	0,20
Oteller ve lokantalar	0,16
Metal cevheri madenciliği, Taş ocakçılığı ve diğer madencilik	0,13
Maden kömürü, linyit, ham petrol, doğalgaz, uranyum ve toryum cevheri çıkarımı	0,12
Ana metal ve metal eşya sanayii (makine ve teçhizat hariç)	0,12
B.y.s. makine ve teçhizat imalatı	0,11
Elektrik, gaz, buhar ve sıcak su üretimi, suyun toplanması arıtılması ve dağıtımı	0,10
Kâğıt ve kâğıt ürünleri imalatı, basım ve yayım; plak, kaset vb. çoğaltılması	0,09
Metalik olmayan diğer mineral ürünlerin imalatı	0,08
Büro makineleri, elektrikli makine ve cihazlar, radyo-tv ve haberleşme ve tıbbi aletler Motorlu kara taşıtı, römork ve yarı-römork ve diğer ulaşım araçları imalatı	0,08
Motorlu kara taşıtı, römork ve yarı-römork ve diğer ulaşım araçları imalatı	0,08
Plastik ve kauçuk ürünleri imalatı	0,07
Tarım, avcılık ve ilgili hizmet faaliyetleri	0,05
Mobilya imalatı;	0,05
Derinin işlenmesi; bavul, el çantası, saraçlık, koşum takımı ve ayakkabı imalatı	0,03
Ağaç ve mantar ürünleri imalatı (mobilya hariç); hasır ve buna benzer, örülerek yapılan maddelerin imalatı	0,02
Kok kömürü, rafine edilmiş petrol ürünleri ve nükleer yakıt imalatı	0,02
Balıkçılık, balık üretme-yetiştirme Çiftliklerinin işletilmesi ve balıkçılıkla ilgili Hizmetler	0,01
Toplam aramalı çıktıları	15,23
Tüketim, stok, ihracat vb toplamı	84,77
Toplam arz	100,00

Kaynak: Akdeniz Turistik Otelciler Birliği, (2014), 2023’e Doğru Türkiye’de Turizmin 100 Yılı, s.82

Yapılan araştırmaya göre, en yüksek etki; ulaştırma, haberleşme, toptan perakende ticaret, eğlence kültür hizmetleri, gayrimenkul ve diğer iş faaliyetleri ile sosyal güvenlik, eğitim hizmetleri ve inşaat sektörlerinde gerçekleşmektedir.

ABD'deki kriz finans sektöründe başlamış ve bu sektördeki kuruluşlar önce birbirlerine, sonra da reel kesime ve tüketicilere olan kredileri azaltma yoluna gitmişlerdir. Ekonomideki dengesizlikler tüketicilerin harcamalarını azaltmasına yol açmış, tüketim, yani talep düşünce üretim de ister istemez sınırlandırılmış ve sonuçta yatırımlar düşmüştür. Üretim ve yatırım düşüşü sonucunda istihdam sorunu yaşanmış ve çalışanların bir bölümü işlerinden çıkarılmak zorunda kalınmıştır. alışan yani ücret alan insan sayısı azaldıkça talep de azalmış ve tüketim daha fazla düşmüş, sonuç olarak ekonomide kısır bir döngü içine girilmiştir (Gen vd. 2011: 502). Bu durum tüm sektörlerde olduğu gibi turizm işletmeleri üzerinde de krizin etkilerini hızlandırmıştır. Sonuç olarak Tablo 31'de yer alan tüm alt sektörler olumsuz olarak etkilenmiş ve kriz derinleşmiştir.

1982 yılında yürürlüğe giren, 2634 sayılı Turizmi Teşvik Kanunu, yürürlük tarihinden bugüne turizm sektörünün ülke gündeminde kalmasına, turizm için olmazsa olmaz olan konaklama, yeme-içme-eğlence gibi alanları kapsayan sektörel gelişime katkı sağlamıştır. Ancak ekonominin hemen hemen tüm sektörlerinde etkili olan kriz, turizm yatırımcılarını da temkinli olmaya itmifitir. Teşvike bağlanan turizm sektörü yatırımlarında 2008 yılında, 2007 yılının aynı dönemine göre nominal bazda % 3'lk bir gerileme yaşanmıştır. Böylece, turizm yatırımlarının toplamda 2007'nin ilk yedi ayında %5,8 olan payı da 2008'de %5,6'ya inmiştir. Hazine verilerine göre; yatırımcılar 2007'nin ilk yedi ayında toplam tutarı 1,2 milyar TL olan 94 proje için teşvik belgesi almışlardır. 2008 yılının aynı döneminde ise proje sayısı 86'ya, yatırım tutarı da 992,8 milyon TL'ye düşmüştür. Bu sonuç bir yıl içerisinde yatırımlarda %3'lk bir düşüş meydana geldiğini ortaya koymaktadır (Demir, 2009).

Turizm sektörü yatırımlarının azalmasının yanında bazı işletmeler kepenk kapatmak zorunda kalmışlardır. Tablo 32'ye göre 2008 yılında 772 adet olan turizm yatırımı belgeli işletme sayısı 2009 yılında 754 adet ile sınırlı kalmıştır. Dolayısıyla oda sayısı ve yatak sayısı da azalmıştır. Turizm işletmesi belgeli tesis sayısı ise kriz

dönemi dahil 2007-2013 yılları arasında artış süreci yaşamıştır. 2007 yılında 2.514 olan turizm işletmesi belgeli tesis sayısı 2013 sonu itibariyle 2.982'ye yükselmiştir.

Tablo 32: Yıllara Göre Turizm Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı (2007-2013)

Yıllar	Turizm Yatırımı Belgeli			Turizm İşletmesi Belgeli		
	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı	Tesis Sayısı	Oda Sayısı	Yatak Sayısı
2007	776	112.541	254.191	2514	251.987	532.262
2008	772	113.487	258.287	2566	268.633	567.470
2009	754	103.119	231.456	2625	289.383	608.765
2010	877	114.771	252.984	2647	299.621	629.465
2011	922	122.364	267.900	2783	319.319	668.829
2012	960	126.592	273.877	2870	336.447	706.019
2013	1056	139.928	301.862	2982	357.440	749.299

Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Tesis İstatistikleri (2013), Yıllara Göre Turizm Belgeli Konaklama Tesislerinin Sayısı

Turistik tesislerin doluluk oranları ve gelen ziyaretçilerin ortalama kalış süreleri Tablo 33'de gösterilmiştir.

Tablo 33: Turistik Tesislerin Doluluk Oranları ve Turistlerin Ortalama Kalış Süresi

Yıllar	Doluluk Oranları (%)			Ortalama Kalış Süreleri (Gün)		
	Yabancı	Yerli	Toplam	Yabancı	Yerli	Toplam
2007	36,68	14,43	51.12	3.82	1,85	2,94
2008	37,71	13,80	51.51	4.17	1,85	3,12
2009	35,38	13,52	48.90	4.17	1,89	3,13
2010	37,23	11,94	49.17	4.30	1,90	3,30
2011	38,12	13,34	51,46	4,10	1,90	3,20
2012	40,74	13,61	54,34	4,40	1,90	3,30
2013	38,41	14,19	52,60	4,23	1,94	3,20

Kaynak: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Konaklama İstatistikleri (2013), Ortalama Kalış Süresi Ve Doluluk Oranlarının Yıllara Göre Dağılımı

Tablo 33'e göre, 2009 yılı tesis doluluk oranları açısından hem yabancı, hem de yerli turist bazında bir düşüş yaşandığı görülmektedir. 2010 yılında ekonomideki toparlanmaların da etkisiyle yabancı turistlerde tesis doluluk oranlarında artış yaşansa da, yerli turist oranlarında düşüş devam etmiştir. Toplamda 2008 yılında yaklaşık %51 olan doluluk oranı 2009 yılında %48,90'a gerilemiştir. Turist sayısı artarken doluluk oranlarının azalmasının başlıca sebeplerine baktığımızda; ülke genelinde orta segmentteki otellerin kalitesi, transit yolcuların Türkiye'nin turist

rakamları içinde görülmesi ve talep düşüşünün bu nedenle anlaşılabilmesi ile havayolu taşımacılığında son yıllardaki sefer sayısının artması ile Türkiye içinden iş amacıyla seyahat eden ziyaretçilerin sabah gelip akşam giderek konaklama yapmayı tercih etmemelerini görebiliriz. Ayrıca gelen ziyaretçi sayısında artış gözükse de turizm işletmesi belgeli işletmelerin artması ile devreye giren yatak sayısı doluluk oranlarına olumsuz olarak yansımıştır (TURSAB, 2014: 4). İşletmelerin bu şekilde boş kalması çalışanları dâhil işletmeye mal ve hizmet satan alt sektörleri, işletmenin bulunduğu yerdeki yerli ekonomiyi de içine alan geniş bir alanı olumsuz olarak etkilemiştir. Turistlerin ortalama kalış sürelerine baktığımızda, 2007-2013 yılları arasında fazla değişiklik göstermemiş, kriz döneminde kalış süreleri 3 günün altına inmemiştir.

3.3.3. Sektör Çalışanları Üzerindeki Etkileri

Turizm sektörünün yapısal özellikleri, istihdam yaratma potansiyeli açısından onu diğer sektörlerden farklılaştırmaktadır. Zira turizm sektöründe makineleşme ve otonom bilgisayar sistemlerinin kullanımı dışında teknolojik yeniliklerin kullanım alanı oldukça sınırlıdır. Dolayısıyla bu sınırlılık, teknolojik ilerlemelerin emek tasarruf ettirici etkisini de ciddi şekilde azaltmaktadır (Yıldız, 2011: 55).

İstihdam yaratmada önemli rol oynayan turizm sektörünün bu alandaki bir diğer özelliği de, diğer sektörlerle göre daha az maliyetle ve daha hızlı iş alanı yaratmasıdır. Tablo 34'de küresel krizin etkisinin yoğun olarak hissedildiği 2007-2010 dönemine ait bazı sektörler itibarıyla bir kişiye iş yaratmanın maliyet rakamları verilmiştir. Tablo'ya göre; bir kişiye iş alanı açabilmek için ortalama 189 bin TL yatırım yapmak gerekmektedir. Buna karşılık turizmde bir kişiye iş alanı yaratmak için gerekli olan yatırım tutarı ortalama 148 bin TL hesaplanmıştır. Bu rakam, sağlık sektöründe 180 bin TL, çimento da 257 bin TL, elektrikli makinelerde 264 bin TL, dokuma giyim sektöründe 221,5 bin TL'dir. Hazine Müsteşarlığı'nca teşvik belgesine bağlanan projelerin toplam yatırım değerleri ile o yatırımla yaratılması öngörülen istihdam sayısının karşılaştırılmasıyla elde edilen endekse göre turizm endeks değeri 100 olarak alındığında, bu sayı gıda içki sektöründe 108,4 bin TL,

kâğıt sanayinde 221,8 bin TL, ulaştırmada ise 1.650,9 bin TL olarak ortaya çıkmaktadır.

Tablo 34: Kriz Yılları Sektörler İtibariyle Bir Kişiye İş Yaratmanın Maliyeti

Sektörler	Küresel Kriz Yılları (2007-2010)	
	Bir kişiye iş yaratmanın maliyeti(Bin TL)	Endeks değeri (Turizm=100 TL)
Eğitim	89.4	60.2
Deri-Kösele	112.0	75.4
İnşaat	133.4	89.8
Madeni Eşya	145.4	97.9
TURİZM	148.6	100
Gıda-İçki	161.0	108.4
Su Ürünleri	169.1	113.8
Bitkisel Üretim	174.6	117.5
Makine İmalatı	179.8	121
Sağlık	180.4	121.4
Madencilik	188.4	126.8
Orman Ürünleri	198.7	133.7
Hayvancılık	203.1	136.7
Seramik	205.0	138
Cam	216.3	145.5
Dokuma-Giyim	221.5	149.1
Çimento	257.3	173.2
Lastik-Plastik	261.2	175.7
Elektrikli Makineler	264.2	177.8
Demir Çelik	271.3	182.5
Ticaret	306.2	206
Kimya	308.5	207.6
Kâğıt	329.6	221.8
Taşıt Araçları	339.4	228.4
Altyapı	459.4	309.1
Ulaştırma	2.454	1650.9
Enerji	2.951	1985.9

Kaynak: TÜROFED, (2010), Turizm Raporu, s.7.

Türkiye’de küresel kriz yılları ve sonrası döneme ait işsizlik oranları ile işsiz sayıları Tablo 35’de verilmiştir. Küresel ekonomik krizin başlangıç yılı kabul edilen 2007 yılında işsizlik oranı %9,2 iken, ertesı yıl %10 ve krizin etkilerinin derinleştiği 2009 yılında %13,1 olarak gerçekteşmiştir. Aynı yıl işsiz sayısı 3 milyonun üzerine çıkmıştır. 2009’dan 2012 yılına kadar işsizlik oranı azalma sürecine girmiş ve 2012

yılında işsiz sayısı 2,5 milyonun altına düşmüştür. 2014 yılında işsizlik oranı %10,4'e çıkmış, işsiz sayısında küresel krizden sonra ilk defa 3 milyonu aşmıştır.

Tablo 35: Türkiye'de 2007-2014 Yılları Arası İşsizlik Oranı ve İşsiz Sayısı

Yıllar	İşsizlik Oranı (%)	İşsiz Sayısı (Bin)
2007	9,2	2.044
2008	10	2.295
2009	13,1	3.095
2010	11,1	2.737
2011	9,1	2.328
2012	8,4	2.204
2013	9,0	2.446
2014	10,4	3.035

Kaynak: TÜİK, (2015), Temel işgücü göstergeleri, 2007-2014

Türkiye'de küresel kriz döneminde işsizlik rakamlarına yansıyan olumsuz tablo turizm sektörü istihdam verilerine yansımamıştır. Kriz dönemi dahil son yedi yılda turizm sektöründe çalışan kişi sayısı sürekli artmıştır. Turizm hizmeti talep eden kişiler, bu sektörde istihdam artışını kriz döneminde dahi hızlandırmıştır. Krize rağmen artan turist sayısı, toplam istihdama olumlu katkı yaparak sanayi sektöründe yaşanan istihdam kaybını bir nevi telafi etmiştir. Ayrıca diğer sektörlerde işlerinden çıkarılan çalışanlar, turizm sektörü içerisinde istihdam edilerek işsizlik rakamlarının daha fazla yükselmesinin önüne geçmişlerdir.

Tablo 36'da turizm sektöründe en çok istihdam yaratan konaklama ve yiyecek hizmetlerinde çalışan sayıları verilmiştir. Krizin başlangıç yılı kabul edilen 2007 yılında konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetlerinde çalışan sayısı 988 bin kişi iken, 2008 yılında 998 bin ve krizin etkilerini en yoğun hissettirdiği 2009 yılında yaklaşık 1 milyon kişi olmuştur. Krizden sonraki yıllarda da çalışan sayılarında artış yaşanmış, 2014 yılında sektörde istihdam edilenlerin sayısı 1,3 milyon kişiye ulaşmıştır.

Tablo 36: Turizm Sektöründe Çalışan Sayısı (Konaklama ve Yiyecek Hizmetleri)

Yıllar	Turizmde Çalışan Sayısı (Bin Kişi)
2007	988
2008	998
2009	1.049
2010	1.084
2011	1.141
2012	1.206
2013	1.308
2014	1.351

Kaynak: TÜİK, (2015), İstihdam Edilenlerin Yıllar ve Cinsiyete Göre İktisadi Faaliyet Kolları

Konaklama ve yiyecek hizmetleri faaliyetlerinde çalışan sayısında yaşanan artış, sektörün temel çalışan gruplarından birisi olan rehber sayısında da yaşanmıştır. Tablo 37'ye göre, 2007 yılında 10.779 olan rehber sayısı her yıl artarak 2012 yılında 13.628 sayısına ulaşmıştır. Turist rehberi sayısı, turist sayısı ile yakından ilgilidir. Özellikle yabancı turist sayısında yaşanan artış, rehber sayısının da artmasını sağlamıştır. Küresel ekonomik kriz yıllarında turist gelirinde azalma yaşansa da turist sayısında artış yaşandığını önceki bölümlerde bahsetmiştik. Dolayısıyla rehber sayısında yaşanan olumlu tablonun, bu gelişmenin bir sonucu olduğunu söyleyebiliriz.

Tablo 37: Küresel Kriz Yıllarında Turizm Sektöründe Çalışan Rehber Sayıları

Yıllar	Aktif Rehber Sayısı	Pasif Rehber Sayısı	Toplam
2007	7.616	3.163	10.779
2008	8.027	3.573	11.600
2009	8.434	3.757	12.191
2010	8.605	3.924	12.529
2011	-	-	13.021
2012	-	-	13.628

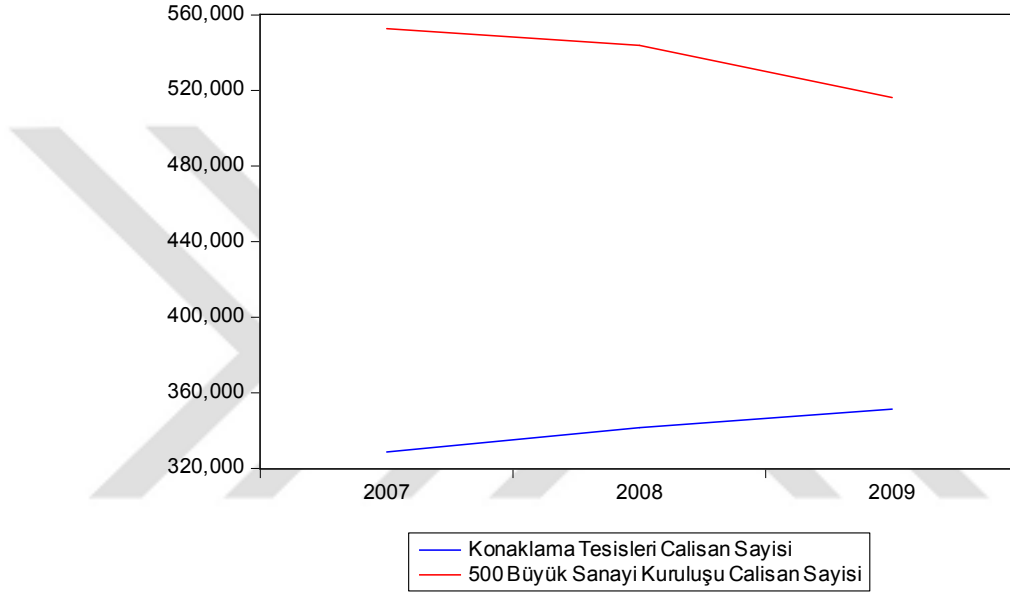
Kaynak: www.kultur.gov.tr, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Turist Rehberi İstatistikleri

Grafik 6'da küresel kriz döneminde Türkiye'de turizm ve sanayi sektörü istihdamında yaşanan gelişmeler görülebilmektedir.

Ekin Grubu Araştırma Birimi'nin, İstanbul Sanayi Odası 500 Büyük Sanayi Kuruluşu çalışan sayısı ile Kültür ve Turizm Bakanlığı'ndan belgeli tesisler ile

belediye belgeli tesislerde çalışan kişi sayılarını karşılaştıran araştırmasına göre, 2007 yılında 500 Büyük Sanayi Kuruluşunda çalışan kişi sayısı 552.758 iken bu sayı 2009'da 516.305'e düşmüştür. Buna karşılık aynı dönemde turizm sektörünün yalnız konaklama tesislerinde çalışanların sayısı 328 binden 351 bine yükselmiştir.

Grafik 6: Kriz Dönemi (2007-2009) Konaklama Tesisleri ve 500 Büyük Sanayi Kuruluşu Çalışan Sayısı

Kaynak: TÜROFED, (2010), Turizm Raporu, s.5

Kriz ortamında konaklama tesisleri çalışan sayısının artışı, ülkeye gelen turist sayısının artışı ile ilgili olduğu söylenebilir. Çünkü her gelen yeni turist bir hizmet sunumu ile karşılaşacağından istihdama olumlu katkı yapacaktır.

Küresel ekonomik kriz döneminde sektör çalışanlarının ücretleri bakımından alt düzey çalışanlar için çok fazla değişiklik olmasa da, yüksek ücretli üst düzey yöneticilerin ya işlerine son verilmiş ya da tasarruf amaçlı olarak ücretlerinde indirim gidilmesi istenmiştir. Kış döneminin durgun geçmesi ve ekonomik krizin getirdiği belirsizlik ortamı sonucunda turizm sektöründe yönetici pozisyonundaki işten çıkarmalar ya da yönetim kadrosundaki değişikliklerde artış yaşanmıştır (Taş, 2009).

3.3.4. Temel Makro Ekonomik Değişkenlerin Kriz Öncesi - Sonrası Durumlarının Turizm Sektörü ile İlişkisi

Başta gelişmekte olan ülkeler olmak üzere birçok ülkede turizm, GSMH ile istihdamın önemli bir bölümünü meydana getirmektedir. Ayrıca turizmden elde edilen uluslararası döviz gelirleri ülkelerin mevcut bütçe ve cari açıklarını finanse etmeye yardımcı olmaktadır. Bölgesel düzeyde ise turizm işsizlik sorununun çözümüne katkı sağlamanın yanı sıra bölgesel gelişmeyi arttırarak, ekonomik farklılıkların azaltılmasına olanak sağlamaktadır (Kara vd. 2012: 73).

Küresel ekonomik krizin dış piyasalardan başlayarak özellikle Avrupa ekonomilerinde dengesizlikleri artırması, Türkiye'nin ihracat rakamlarında ani düşüş ve ihracata yönelik sektörlerin üretim düzeylerinde azalma ile sonuçlanmıştır. Türkiye ekonomisindeki ihracata yönelik sektörlerin göreceli öneminden dolayı bu sektörler ile bunlara girdi üreten firmalar da küresel mali krizin kurbanı olmuşlar ve ihracata yönelik satışları Haziran 2008 ile Haziran 2009 arasında %32,8 oranında azalmıştır.

Tablo 38'de Türkiye'nin son yedi yıllık döneminde gerçekleşen turizm gelir ve giderleri ile bunların ihracat ve ithalat rakamlarına oranları verilmiştir. Buna göre, 2007 yılında turizm gelirlerinin ihracat gelirlerine oranı %19,4 olarak gerçekleşmiştir. Ertesi yıl hem ihracat rakamları, hem de turizm gelirleri kaleminde artış yaşanmasına rağmen turizm gelirlerinin ihracat gelirlerine oranı %19,2 oranında kalmıştır. Krizin olumsuz etkilerinin daha çok hissedildiği yıl olan 2009'da turizm gelirleri bir önceki yıla göre yaklaşık %1,5 azalırken, ihracat gelirleri daha yüksek bir oranla yaklaşık %22 azalmıştır. Sonuç olarak turizm gelirlerinin toplam ihracat miktarı içerisindeki oranı %24,4'e kadar yükselmiştir.

Turizm giderlerinin ithalat giderlerine oranına bakıldığında ise, bu oranın 2007-2010 yılları arası %2 ile %3,5 arasında gerçekleştiği, turizmin dış ticaret dengesinin sağlanmasında son derece etkili olduğu gözlenmektedir.

Tablo 38: Turizm Gelirlerinin İhracat Gelirleri ve Turizm Giderlerinin İthalat Giderlerine Oranı (2007-2014)

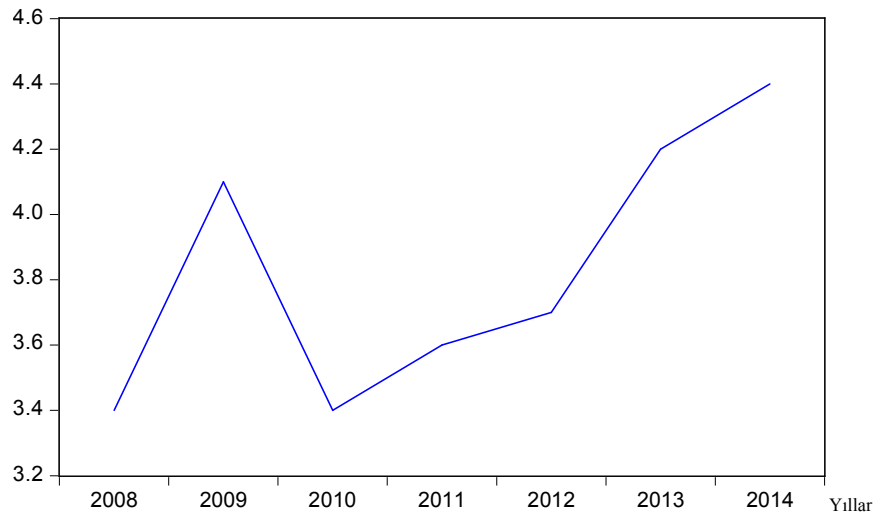
Yıllar	İhracat (Milyar\$)	Turizm Gelirleri (Milyar\$)	Turizm Gelirlerinin İhracat Gelirlerine Oranı(%)	İthalat (Milyar\$)	Turizm Giderleri (Milyar\$)	Turizm Giderlerinin İthalat Giderlerine Oranı(%)
2007	107,2	20,9	19,4	170,0	4,0	2,3
2008	132,0	25,4	19,2	201,9	4,2	2,0
2009	102,1	25,0	24,4	140,9	5,0	3,5
2010	113,8	24,9	21,8	185,5	5,8	3,1
2011	134,9	28,1	20,8	240,8	5,5	2,2
2012	152,4	29,0	18,9	236,5	4,5	1,9
2013	151,8	32,3	21,2	251,6	5,2	2,0
2014	157,6	34,3	21,7	242,1	5,4	2,2

Kaynak: TÜİK, (2015), Yıllara Göre Dış Ticaret, T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Turizm Gideri İstatistikleri

Ülkeye gelen turistlerin yaptıkları harcamalar bir gelir olarak ortaya çıkmakta ve ülkenin milli gelirine katkıda bulunmaktadır. Turizmin ülke ekonomisi içindeki önemini tespit etmek için turizm gelirlerinin GSMH içindeki payını incelemek gerekmektedir. Ziyaretçilerin yapmış oldukları harcamalar ile mal ve hizmet sunmak amacıyla yapılan gider harcamaları arasındaki fark turizm gelirlerinin GSMH'ya olan katkısını ifade etmektedir (Zengin, 2010: 118).

Grafik 7'de Türkiye'de 2008-2014 yılları arasında turizm gelirlerinin GSMH içindeki payı gösterilmektedir.

Grafik 7: 2008-2014 Yılları Arası Turizmin GSMH'deki Payı

Kaynak: AKTOB, (2014), Turizm İstatistikleri, s.16

Grafiğe göre, Türkiye'nin GSMH'si içindeki turizmin payı, 2008 yılında %3,4 iken krizin etkilerini derinleştirdiği 2009 yılında %4,1'e yükselmiştir. 2010 yılından itibaren artış sürecine giren oran 2014 yılında %4,4 olarak gerçekleşmiştir.

Enflasyon, mal ve hizmet piyasalarında fiyatların sürekli artışları olarak ifade edilebilir. Bir ülkede reel kesimin dengesinde enflasyon oranı önem arz etmektedir. Tablo 39'da görüleceği üzere, Türkiye'de 2007 yılı enflasyon oranı %8,39 olarak gerçekleşmişken, turizm sektörünün ana kalemlerinden lokanta ve otel hizmetlerinde daha yüksek bir oranda enflasyon oranı ile karşılaşmıştır. Ertesi yıl, gıda ve enerji fiyatlarındaki hızlı artışların hem doğrudan etkileri, hem de hizmet fiyatları üzerindeki dolaylı yansımaları yıllık enflasyondaki artışın temel belirleyicisi olmuş enflasyon oranı 2008 yılında %10,06'ya yükselmiştir. Aynı yıl ulaştırma hizmetleri ile lokanta ve oteller kalemlerindeki enflasyon oranlarında da artışlar yaşanarak sırasıyla %7,31 ve %13,44 olarak gerçekleşmiştir.

Tablo 39: Tüketici Fiyat Endeksi (2003=100) Bir Önceki Yılın Aralık Ayına Göre Değişim (Yıllık Değişim) (%)

Yıllar	Ulaştırma Hizmetleri	Lokanta Ve Oteller	Tüfe Genel
2007	5,93	10,87	8,39
2008	7,31	13,44	10,06
2009	2,53	9,23	6,53
2010	7,04	9,76	6,40
2011	9,49	8,16	10,45
2012	8,16	9,31	6,16
2013	7,20	9,86	7,40
2014	7,76	13,98	8,17

Kaynak: T.C.M.B., Enflasyon Raporu, Çeşitli Sayılar

2009 yılının ilk yarısında ekonomideki daralma etkisini artırmış, toplam talep koşulları enflasyona düşüş yönlü katkı yapmıştır. 2009 yılında TÜFE yıllık artış oranı, 2008 yılına göre yaklaşık 3,5 puan azalış göstererek %6,53 olarak gerçekleşmiştir. Bu gelişmede, küresel ekonomik krizin etkisiyle ekonomik faaliyetlerdeki yavaşlamanın belirginleşmesi ve emtia fiyatlarındaki düşüşler belirleyici faktörler olmuştur. 2009 yılında enflasyondaki yavaşlama bütün alt gruplara yayılmıştır. Ekonominin genelinde yaşanan fiyat düşüşleri turizm sektörüne

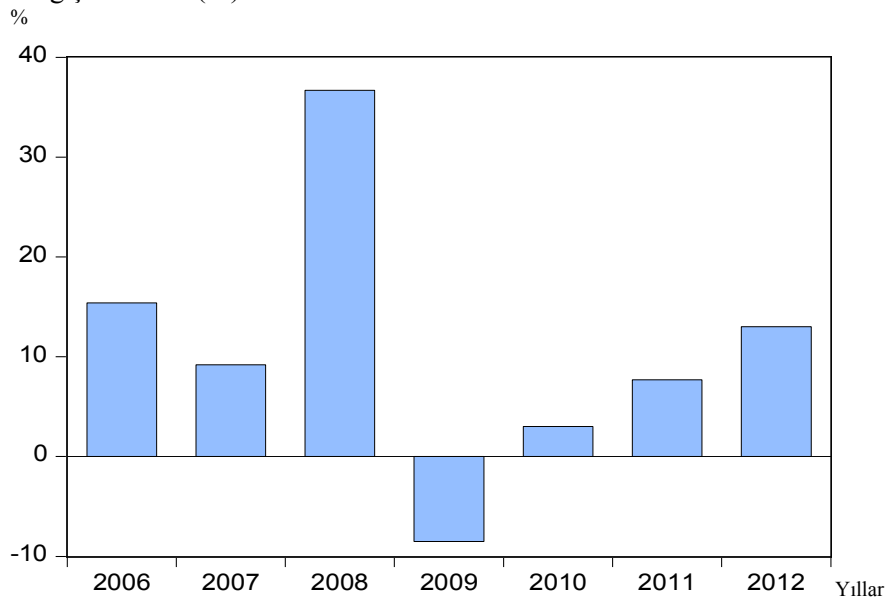
de yansiyarak ulaştırma hizmetlerinde %2,53, lokanta ve oteller kaleminde %9,23'e kadar gerilemiştir. Küresel kriz yılları ve 2012-2014 döneminde lokanta ve oteller kalemi enflasyon oranı genel enflasyon oranından fazla artmıştır.

3.3.5. Turizmin İlişkili Olduğu Sektörlerde 2008 Küresel Krizinin Etkileri

Turizm sektörü, turistik ihtiyaçların karşılanmasında ekonominin birçok sektöründen yararlanmakla birlikte, bazı sanayi dallarını içine almakta, kendi ihtiyaçlarına göre şekillendirmekte ve turizm talebinin yoğunluğuna bağlı olarak iş hacimlerini etkileyerek desteklemektedir. Bir ülkeye ya da bölgeye yönelik turizm talebinin artmasıyla, turizmin ülke ekonomisine sağladığı katkılar sanayi, tarım ve hizmet sektörlerini de kapsayacak şekilde tüm ülke ekonomisine yayılmaktadır (ıkın vd. 2009:3-4). nceki bölümlerde belirtildiği üzere, 2008 Küresel Ekonomik Krizinde Türk turizm sektöründe turist sayısı bakımından artış gerçekleşmiş olsa da turizm geliri azalmıştır. Gelirin azalması turizmin ilişkili olduğu birçok alt sektörü olumsuz olarak etkilemiştir.

Turizm yemek, içecek, meyve, sebze gibi temel yiyecek ve içeceklerin yoğun olarak tktildiği bir sektördür . Grafik 8'de kriz döneminde Türkiye'de yiyecek ve içecek hizmeti faaliyetlerinin ciro endeksinin değişim oranları verilmiştir.

Grafik 8: Yiyecek ve İçecek Hizmeti Faaliyetleri Ciro Endeksi Bir nceki Yıla Göre Değişim Oranı (%)

Kaynak: TÜİK, Ticaret - Hizmet Ciro Endeksleri ve Değişim Oranları (2005=100)

Kriz dolayısıyla turizm gelirlerinde ki düşüşün doğrudan ya da dolaylı olarak yiyecek ve içecek hizmeti faaliyetlerini olumsuz olarak etkilediği grafikten görülebilmektedir. 2008 yılında bir önceki yıla göre yaklaşık %36 büyüyen sektör cirosunda, krizin etkilerini yoğunlaştırdığı 2009'da %8,5'lik bir azalma gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda toparlanma eğilimine giren yiyecek-içecek sektörü kriz öncesi artış oranını yakalayamamıştır.

Bir ülke ya da bölgede turizmin gelişmeye başlamasının ön şartı ulaşılabilirlik ve turizm olayının yarattığı turizm talebine cevap verebilmesidir. Ulaştırma altyapısı, kurumların ve araçlarının turizme bağımlı unsurlardan sayılabilmesi için, turistik mahallin turizm olayı dışındaki ulaşım talebi üzerinde bir kapasiteye sahip olması gerekmektedir. Türkiye'de ulaşım faaliyetleri bir takım ekonomik ve sosyal faydaları yanında turistik verilere değer kazandırmış, turizmi kalite yönünden geliştirmiştir (Toprak, 2008: 172). Turizm sektöründeki değişimlerden doğrudan etkilenen sektörlerin başında havayolu ve karayolu taşımacılığı gelmektedir. Turistlerin güvenli ve rahat bir şekilde turizm bölgelerine ulaşması, ülkedeki ulaşım altyapısı ile yakından ilgilidir. Türkiye reel ve potansiyel turizm piyasasına olan yakın mesafesi ile son yedi yılda havayolu ve karayolu taşımacılığı yolcu sayılarında artış gerçekleştirmiştir.

Tablo 40'da 2007-2014 yılları arasında Türkiye'de havayolu ve karayolunu kullanan yolcu sayıları verilmiştir.

Tabloya göre 2007 yılında 38,3 milyon olan havayolu dış hat yolcu sayısı yaklaşık %100 artarak 80,3 milyon yolcu sayısına ulaşmıştır. Kriz döneminde en düşük artış oranı gerçekleşmiş olsa da havayolu ile Türkiye'ye gelen yolcu sayısı 2008 yılında 43,6 milyon yolcudan 2009'da 44,2 milyon yolcu sayısına yükselmiştir. Tablodaki verileri incelediğimizde krizin iç turizm hareketlerine olumsuz bir yansıması olmadığını görebiliriz. Havayolu iç hat yolcu sayısı 2007 yılında 31,9 milyon olan yolcu sayısı kriz döneminde dahi artarak 2014 yılında 85,4 milyon yolcu sayısına ulaşmıştır.

Tablo 40: 2007-2014 Yılları Ulaştırma Sektöründe Yolcu Sayıları (Milyon)

Yıllar	Havayolu İç Hat Yolcu Sayısı	Havayolu Dış Hat Yolcu Sayısı	Kara Yolu Yolcu Sayısı
2007	31,9	38,3	209,1
2008	35,8	43,6	206
2009	41,2	44,2	212,4
2010	50,5	52,2	226,9
2011	58,2	59,3	242,2
2012	64,7	65,6	258,8
2013	76,1	73,2	268,1
2014	85,4	80,3	276

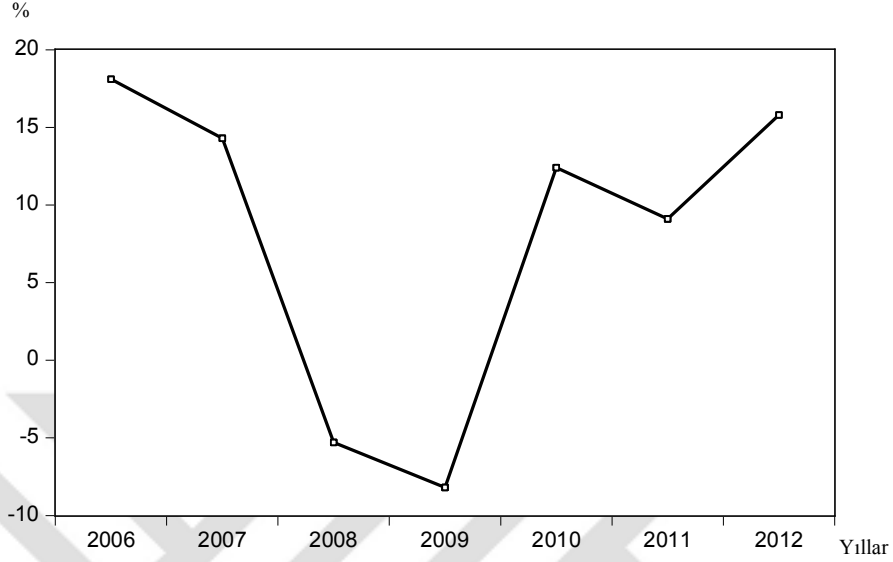
Kaynak: TÜİK, Devlet Yolu Otoyollar Üzerindeki Seyir ile Yük ve Yolcu Taşımaları ve Havayolu İstatistikleri

Turizm sektörünün yakından ilgili olduğu alanların başında seyahat acenteleri ve tur operatörleri gelmektedir. Bir seyahatin ayrı ayrı parçalarının (ulaştırma, konaklama, yeme-içme, eğlence gibi) birleştirilerek müşteriye tek bir ürün ve fiyat olarak satılmasını içeren ve kitle turizmine konu olan paket turların hazırlanması, seyahatle ilgili çalışmaların organizasyonu ve turistik ürün oluşturulması, seyahat işletmeleri tarafından gerçekleştirilmektedir (Aleaddinoğlu ve Can, 2007: 50).

Grafik 9'da küresel krizin ağırlığını hissettirdiği döneme ait seyahat acenteleri ve tur operatörleri ücret-maaş değişim oranları verilmiştir. Küresel ekonomik kriz döneminde seyahat acenteleri ve tur operatörleri ücret-maaş bakımından keskin bir düşüş yaşamıştır. 2007 yılında %14 artan ücret-maaşlar, krizin yoğun olarak hissedildiği 2008 ve 2009 yıllarında sırasıyla %5 ve %8 oranında azalmıştır. Kriz nedeniyle gelirleri azalan seyahat acenteleri ve tur operatörleri maliyetleri düşürmek için ücret-maaşları azaltma yoluna gitmişlerdir.

Grafik 9: Seyahat Acentesi, Tur Operatörü ve Diğer Rezervasyon Hizmetleri İlgili Faaliyetlerde Bir Önceki Yıla Göre Ücret- Maaş Değişim Oranı (%)

Kaynak: TÜİK, Ticaret - Hizmet Brüt Ücret - Maaş Endeksleri ve Değişim Oranları (2005=100)

Son 20 yılda içerik açısından çeşitlenerek pek çok farklı zevke ve beklentiye uygun olarak çeşitlenen turizm sektörünün son dönemde güçlenen bir kolu da sağlık turizmi olmuştur. Ancak 2008 yılında yaşanan küresel ekonomik krizden sağlık turizmi olumsuz olarak etkilenmiştir. Tablo 41'den görüleceği üzere, 2008 yılında 486,3 milyon dolar olan sağlık turizmi geliri, 2009 yılında 447,2 milyona gerilemiştir. Krizin etkileri 2010 yılında da devam etmiş, sağlık turizmi geliri 433,3 milyon dolar olarak gerçekleşmiştir. Sonraki yıllarda toparlanan sektör 2014 yılında 837,7 milyon dolarlık turizm geliri elde etmiştir.

Üç tarafı denizlerle çevrili olmasına rağmen bugüne kadar deniz turizminden yeterli pay alamayan Türkiye'de, son yıllarda marina hizmetlerine yaptığı yatırımların karşılığını almaya başlamıştır. Yine Tablo 41'e göre, 2009 yılında turistlerin marina hizmeti harcamaları bir önceki yıla göre %22 artarak, 35,8 milyondan 43,7 milyona yükselmiştir. Kriz döneminde Türkiye'ye gelen turist sayısının artması ve marina turizminde üst gelir grubuna dahil turistlerin yararlanması krizin olumsuz etkilerini azaltmıştır. Turistlerin marina hizmeti

harcamaları 2010 yılından itibaren sürekli artarak 2014 yılında 65 milyon dolara ulaşmıştır.

Küresel ekonomik kriz, spor, eğitim, kültür turizm gelirleri ile halı, kilim vb. ürünlerin satış gelirlerini olumsuz olarak etkilemiştir. Kriz dolayısıyla gelirleri azalan turistler daha az harcama yaparak krizin olumsuz etkilerini derinleştirmişlerdir. 2008 yılında 178,7 milyon dolar olan spor, eğitim, kültür turizm gelirleri 2009 yılında 152,2 milyon dolara gerilemiştir. Aynı şekilde halı, kilim vb. ürünlerin satış gelirleri de 2008 yılında 401,4 milyon dolardan 2009 yılında 375,5 milyon dolara düşmüştür.

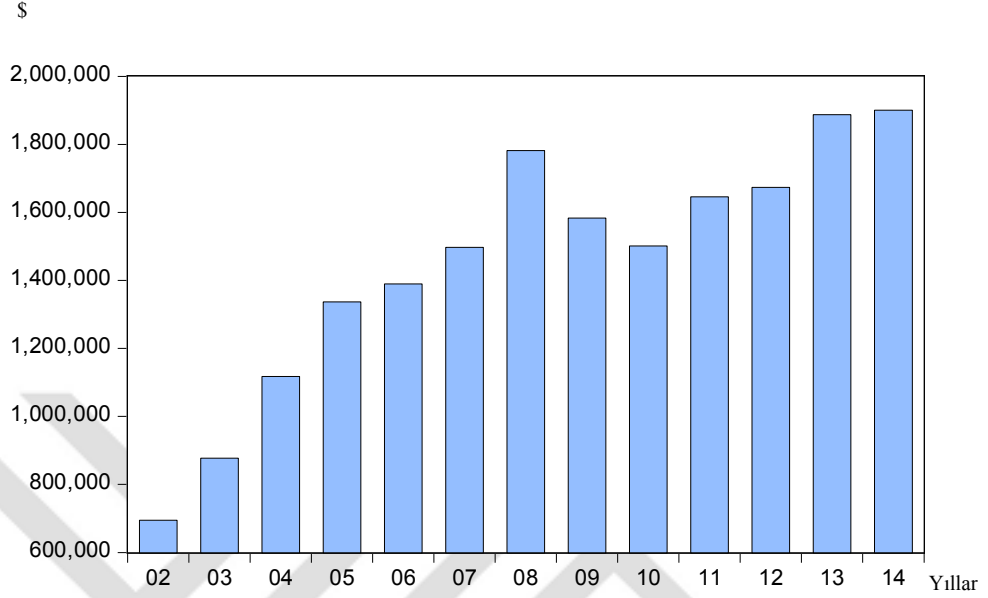
Tablo 41: 2005 – 2014 Yılları Arası Seçilmiş Alt Sektörlerde Turizm Geliri (Milyon \$)

Yıllar	Sağlık	Spor, Eğitim, Kültür	Marina Hizmet Harcamaları	Halı, Kilim vb.
2005	343,1	244,2	12,9	398,3
2006	382,4	185,8	29,1	363,6
2007	441,6	173,2	55,6	342,1
2008	486,3	178,7	35,8	401,4
2009	447,2	152,2	43,7	375,5
2010	433,3	178,9	42,2	342,8
2011	488,4	169,4	44,6	368,8
2012	627,8	188,6	46,1	359,4
2013	772,9	176,6	62,8	368
2014	837,7	171,5	65	289,7

Kaynak: TÜİK (2015), Harcama Türlerine Göre Turizm Geliri, 2005 - 2014

Turizmin konaklama, ulaştırma ve yeme-içme alt sektörlerinden sonra en büyük paya sahip olan sektörlerin başında gelen turistik hediyelik eşya sektöründe küresel ekonomik krizden olumsuz olarak etkilenmiştir. Grafik 10'da 2002-2014 yılları arasında turistik hediyelik eşya satışlarından elde edilen gelir rakamları verilmiştir. Grafığe göre, 2002 yılından 2008 yılına kadar olan süreçte elde edilen gelir artmıştır. Ancak krizin etkisiyle, 2008 yılında 1,7 milyar dolar olan turistik hediyelik eşya satış gelirleri 2009 yılında 1,5 milyar dolara gerilemiştir.

Grafik 10: 2002-2014 Yılları Arasında Turistik Hediyeelik Eşya Satışından Elde Edilen Gelir

Kaynak: TÜİK (2015), Harcama Türlerine Göre Turizm Geliri, 2002 - 2014

Kriz döneminde turist gelirlerinin azalması hediyeelik eşya sektörüne yansiyarak satış gelirlerini düşürmüştür. Krizden sonraki yıllarda toparlanan sektör 2014 yılında 1,9 milyar dolarlık satış hacmine ulaşmıştır.

SONUÇ

Turizm kazandırdığı döviz geliri ile ülkelerin kalkınmalarına olumlu katkıda bulunan sektörlerin başında gelmekte; bu sayede bütçe ve cari açıkların kapatılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Turizm faaliyetlerinin arttığı bölgelerde yeni çalışma alanlarının açılması sağlanarak işsizlik oranı azaltılabilmektedir. Ayrıca turistlerin yaptığı harcamalar bu mal ve hizmetleri sağlayanlara gelir kaynağı yaratarak refah artışına katkıda bulunmaktadır. Turizm, ulusal gelire olumlu katkı yaparken, bu alanda gerçekleştirilen yatırımlar ulaşım, tarım, inşaat, gıda, vb. diğer iş alanları üzerinde katma değer yaratmaktadır.

Turizm sektörünün ekonomiye yaptığı katkısı, sanayi, tarım gibi diğer sektörlerden ayıran en önemli yanı ekonomik yararlılığını diğer sektörlerle nazaran daha kısa sürede gösterebilmesidir. Bir turizm yatırımının gerçekleştirilmeden önceki hazırlık dönemi, diğer sektörlerdeki yatırımlara oranla çok daha kısadır. Turizm, başarılı reklam ve tanıtım kampanyasından kısa bir süre sonra, büyük gereksinim duyulan döviz gelirini sağlayabilen, gelir ve istihdam artışı oluşturabilen bir sektördür. Turizm ekonomik faydalarının yanında hem turistlerin, hem de turist kabul eden ülke vatandaşlarının sosyal ve kültürel gelişimlerine katkıda bulunmaktadır. Bu sayede farklı kültürlerden oluşan insanların bir araya gelmesine olanak sağlayarak dünya barışına katkı sağlamaktadır. Turizm faaliyetlerinin yoğunlaştığı bölgelerde devlet tarafından altyapı ve üstyapı yatırımlarına ağırlık verilerek o yörede yaşayan bölge halkı daha iyi koşullarda yaşama imkânına kavuşmaktadır.

Türkiye'nin doğu ile batı uygarlığının kesiştiği bir yerde bulunması hem fiziksel olarak, hem de kültürel anlamda avantajlı olmasını sağlamaktadır. Büyük tarihi mirasa sahip olan Türkiye, eşsiz doğal güzellikleriyle birlikte değerlendirildiğinde, turizm potansiyeli bakımından dünyanın en önemli ülkelerinden biri durumundadır.

Türkiye gibi gelişmekte olan ülkelerin en büyük sorunlarından birisi sanayi sektöründe içsel dinamiklerinden ziyade dışa bağımlı olmaları ve bu duruma bağlı olarak ödemeler dengesinde sorunlar yaşamalarıdır. Burada yaşanan dış açık

sorunları turizmden elde edilen döviz geliri ile giderilebilmektedir. Türkiye’de 2014 sonu itibariyle yaklaşık 41,4 milyon turiste karşılık, 34,3 milyar dolarlık gelir elde edilmiştir. Aynı yıl dış ticaret açığımız 84,5 milyar dolar olduğundan turizm gelirlerinin dış ticaret açığını karşılama oranı %40 olarak gerçekleşmiştir. Türkiye’nin istihdam verilerine pozitif katkı yapan turizm sektörünün bu alandaki bir diğer özelliği de, diğer sektörlerle göre daha az maliyetle ve daha hızlı iş alanı yaratmasıdır. 2014 yılı Eylül ayı verilerine göre, turizm sektöründe çalışanların sayısı son bir yılda %13,1 artarak 919 bin kişiden 1 milyon 40 bin kişiye ulaşmıştır. Aynı dönemde ülke genelindeki sigortalı sayısı da %5,1 yükselişle 13,3 milyon olmuştur. Böylece ülke genelindeki sigortalı sayısındaki artışın %18,8’si turizm sektöründen kaynaklanmıştır. Turizm sektöründeki kayıt dışı çalışma oranının yüksekliğini göz önüne alırsak turizmin istihdama katkısının görünenden daha fazla olduğunu söyleyebiliriz.

1980’li yıllar itibariyle dünya genelinde uygulanan ekonomide dışa açılma politikaları ile mal ve hizmetler, sonraki yıllarda ise sermayenin de serbestçe dolaşımı ile beraber ülkeler arasındaki ilişkiler daha fazla yoğunlaşmıştır. Küreselleşme sonucu ortaya çıkan sıkı ilişkiler bir ülkedeki sorunun diğerine kolayca sıçramasını kolaylaştırmıştır. Bu sorunların başında ekonomik krizler gelmektedir. Ekonomik kriz, ekonomide aniden ve beklenmedik bir şekilde ortaya çıkan olayların makro açıdan ülke ekonomisini, mikro açıdan ise firmaları ve hane halklarını ciddi anlamda zora sokacak sonuçlar ortaya çıkarması anlamına gelir.

2007 yılında ABD emlak piyasasında başlayıp, 2008’de küresel bir nitelik kazanan hem finansal, hem de reel kesim üzerinde yıkıcı etkileri olan küresel ekonomik krizin etkileri hala devam etmektedir. Krizin temelleri 2000’li yılların başında ABD’de ekonomideki durgunluğu aşmak için uygulanan düşük faiz politikaları sonucunda her kesimden insana özellikle de kredibilitesi düşük olan kişilere fazla miktarda mortgage kredisi vermeye başlanması ile atılmıştır. Emlak piyasasındaki konut fiyatlarının azalması ile birlikte kredi geri ödemelerinin aksaması finansal kuruluşların batmasına ve böylece krizin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Finansal kesimde yaşanan kriz daha sonra reel kesime de sıçramış hemen

hemen bütün sektörleri etkisi altına almıştır. Kriz dünya genelinde üretim daralmaları ile beraber çok sayıda firmanın kapanmasına neden olmuştur. İşsizlik rakamları artmış büyüme rakamları negatif oranlara dönmüştür.

Dünya genelinde yaşanan ekonomik daralma Türkiye'yi de etkilemiş 2007 yılında %4,7, 2008 yılında %0,7 büyüyen ekonomi, 2009 yılında %4,8 küçülmüştür. 2008 yılında %10 olan işsizlik oranı 2009 yılında %13'lere kadar çıkmıştır. Dış ticarete baktığımızda 2008 yılındaki ihracat 132 milyar dolar iken ertesi yıl 2009'da 102 milyar dolara düşmüştür. İhracat daralırken ithalat daha yüksek oranlarda azalmış, 2008'de 201 milyar dolar olan ithalat, 2009 yılında 140.9 milyar dolara gerilemiştir.

Krizin etkilediği sektörlerden birisi de turizmdir. Birleşmiş Milletler Dünya Turizm Örgütü verilerine göre (2014), 2008 yılında 917 milyon kişi olan uluslararası turist sayısı, 2009 yılında 882 milyona düşmüştür. Turizm gelirleri ise 939 milyar dolardan 851 milyar dolara gerilemiştir. Dünya genelinde her iki kalem de yaşanan bu gerilemenin başlıca sebebi, krizin gelişmiş ülkeler kaynaklı olması dolayısıyla bu anlamda turist profilinin gelirinin azalarak turizm aktivitelerini azaltmasıdır. Türkiye'de turizm sektörü rakiplerine oranla krizden daha az etkilenmiştir. Yaşanan kriz, turizmcileri iç turizmi arttırmaya yönelik faaliyetlerin yoğunlaştırılmasına yöneltmiş, artan turizm çeşitliliği ve fiyat kalite dengesi açısından avantajlı bir konumda yer alınması gibi etkenler krizin olumsuz yönlerini azaltmıştır. 2008 yılında ülkeye gelen uluslararası turist sayısı 26 milyonken, 2009 yılında 27 milyona yükselmiştir. Turist sayısında yaşanan artış turizm gelirlerine yansımamış 2008'e göre %1,37 azalarak 2009 yılında 25 milyar dolar seviyesinde kalmıştır. Gelirde yaşanan bu düşüş turizm politikalarını da etkilemiş daha çok gelir getiren üst kitleye yönelik reklam ve tanıtım kampanyalarına geçilmiştir. İç turizme yönelik yapılan çalışmalar olumlu sonuçlar vermiş, aynı yıllarda yurt içi seyahat eden vatandaşların sayısında yaklaşık 1 milyonluk artış sağlanmıştır.

Kriz turizm yatırımlarını olumsuz etkilemiştir. Küresel ölçekte yaşanan kredi hacmindeki daralma ve gelirlerin azalması sonucunda, turizm yatırımlarının toplamda 2007'nin ilk yedi ayında %5,8 olan payı 2008'de %5,6'ya inmiştir.

Yatırımların azalmasının yanısıra var olan işletmeler de krizden nasibini almıştır. 2008 yılında 772 adet olan turizm yatırımı belgeli işletme sayısı 2009 yılında 754 adet ile sınırlı kalmıştır. Turizm firmalarının kapanması ya da küçülmeye gitmesi turizm çalışanlarını da etkilemiştir. Krizin başladığı yıl olarak kabul edilen 2007 yılında otel ve lokantalarda 1.067 bin kişi olan çalışan sayısı 2008 yılında 1.058 bin kişiye gerilerken , daha çok üst kademe yöneticilerinin maaşlarının azalması yönünde bir tablo ile karşılaşmıştır. Kriz döneminde ekonominin genelinde yaşanan fiyat düşüşleri turizm sektörüne de yansiyarak enflasyon oranı ulaştırma hizmetlerinde %2,53, lokanta ve oteller kalemünde %9,23'e kadar gerilemiştir. Küresel kriz yılları ve 2012-2014 döneminde lokanta ve oteller kalemi enflasyon oranı genel enflasyon oranından fazla artmıştır.

KAYNAKÇA

KİTAPLAR

ACUNER, Şebnem Akın, (2006), **Alternatif Turizm Türlerinin Doğu Karadeniz Bölgesi Turizm Potansiyelinin Gelişmesine Etkisi**, MPM Yayınları, No:689, Ankara

AKAT, Ömer, (1997), **Pazarlama Ağırlıklı Turizm İşletmeciliği**, Ekin Kitapevi, Bursa

ALLEN, Franklin, Gale DOUGLES (2007), **Understanding Financial Crises**, First Published, , Oxford Universtiy Press, NewYork

ANDAÇ, Faruk, (2003), **Turizm Hukuku**, Detay Anatolia Akademik Yayınları, Ankara

APAK, Sudi ve AYTAÇ, Ayhan, (2009), **Küresel Krizler**, Avcıol Yayın, İstanbul

BAYER M. Zekai (1992), **Turizme Giriş**, İstanbul Üniversitesi İşletme Fakültesi Yayınları, İstanbul

BARUTÇUGİL, İsmet, (1984), **Turizm İşletmeciliği**, Uludağ Basımevi, Bursa

BARUTÇUGİL, İsmet, (1986), **Turizm Ekonomisi ve Turizmin Türk Ekonomisindeki Yeri**, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul

BAYRAKTUTAN, Yusuf, (2006), **Küresel Finansal Krizler ve IMF**, Arıkan Basım Yayın, İstanbul

BULUTOĞLU, Kenan, (2002), **Yöresel ve Küresel Para Krizleri**, Batı Türkeli Yayıncılık, İstanbul

ÇAVUŞ, Şenol, Zehra, EGE, ve Osman, ÇOLAKOĞLU, (2009), **Türk Turizm Tarihi**, Detay Yayıncılık, Ankara

EĞİLMEZ, Mahfi ve Erkan KUMCU, (2004), **Ekonomi Politikası: Teori ve Türkiye Uygulaması**, Remzi Kitabevi, İstanbul.

ELLİS, R. C., Jr, (1986), **Security And Loss Prevention Management**, Michigan: The Educational Institute Of The American Hotel And Model Association.

ERALP, Ziya, (1983), **Genel Turizm**, Ankara Üniversitesi Basın Yayın Yüksek Okulu Yayınları, Ankara

EVLYAOĞLU, Sait, (1994), **Türkiye Turizm Coğrafyası ve Türkiye Coğrafyasının Ana Hatları**, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara

HİÇ, Mükerrrem, (2009), **Küresel Ekonomik Kriz ve Türkiye**, Beykent Üniversitesi Yayınları, İstanbul

İŞİK, Nihat, ALAGÖZ, Mehmet ve YILDIRIM, Metin (2006) “1990 Sonrası Türkiye’de Yaşanan Krizler: 1994, 2000 ve 2001 Krizleri”, **Ekonomik Kriz Öncesi Erken Uyarı Sistemleri Makale Derlemesi**, Editörler:H. Seyidoğlu ve R. Yıldız, Arıkan Basım Yayım Dağıtım, ss.237-262.

KARABULUT, Gökhan, (2002), **Gelişmekte Olan Ülkelerde Finansal Krizlerin Nedenleri**, Der Yayınları, İstanbul

KARLUK, Rıdvan, (2005), **Cumhuriyetin İlanından Günümüze Türkiye Ekonomisinde Yapısal Dönüşüm**, Beta Yayınevi, İstanbul

KAZGAN, Gülten, (2008), **Türkiye Ekonomisinde Krizler (1921-2001)**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.İstanbul

KAZGAN, Gülten, (2002), **Tanzimattan 21. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul

KOZAK, Nazmi, (2012), **Genel Turizm Bilgisi**, T.C. Anadolu Üniversitesi Yayını No: 2472, Açıköğretim Fakültesi Yayını No: 1443, Eskişehir

KOZAK, Nazmi, Meryem, KOZAK ve Metin, KOZAK, (2014), **Genel Turizm İlkeler-Kavramlar**, Detay Yayıncılık, Ankara

MANİSALI, Erol ve Şükrü, YARCAN, (1987), **Türk Turizm Endüstrisi Araştırması**, 2.Cilt, T.C. Turizm Bankası A.Ş.: İnceleme, Araştırma Dizisi

PARASIZ, İlker, (1995), **Kriz Ekonomisi ve 5 Nisan 1994 Kararları**, Ezgi Kitabevi, Bursa

SOYAK, Alkan, (2005), **Türkiye'ye Yönelik Yabancı Turizmin İktisadi Etkileri**, Derin Yayınları, İstanbul

TEKELİ, Hasan, (2001), **Turizm Pazarlaması ve Planlaması**, Detay Yayıncılık, İstanbul

TOPRAK, Metin, (1996), **Türk Ekonomisinde Yapısal Dönüşümler 1980-1995**, Turhan Kitabevi, Ankara

TUTAR, Filiz ve ERDİNÇ, Tutar, (2004), **Turizm Sektörünün Ekonomiye Katkıları Açısından Türkiye'nin OECD Ülkeleri İçerisindeki Yeri**, Seçkin Yayıncılık, Ankara

USTA, Öcal (2001), **Genel Turizm**, Anadolu Matbaacılık, İzmir.

ÜNAL, Ali ve Hüseyin ,KAYA, (2009), **Küresel Kriz ve Türkiye**, Ekonomi ve Politik Araştırma Merkezi, İstanbul

SÜRELİ YAYINLAR

ALEADDİNOĞLU, Faruk, Ali Can SELÇUK (2007), “Türk Turizm Sektöründe Tur Operatörleri ve Seyahat Acenteleri”, **Ticaret ve Turizm Eğitim Fakültesi Dergisi**, Sayı: 2, ss. 50-66.

ASLAN, Alper, (2008), “Türkiye’de Ekonomik Büyüme ve Turizm İlişkisi Üzerine Ekonometrik Analiz”, **Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi**, Sayı : 24, ss.1-11

ATEŞ, Kamil, (2005), “Amerika Birleşik Devletlerinde Mortgage Uygulamasında Vergi”, **Vergi Dünyası Dergisi**, Sayı: 285, ss.50-53

AYMANKUY, Şimal Yakut, (2001), “Turizm Sektöründe Kriz Yönetimi”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Sayı:6.ss.105-118

BOSTAN, Aziz ve Serap KELLEÇİ, (2011),“Global Krizin Nedenleri ve Sonuçları”, **Küresel Kriz Sonrasında Ekonominin Yeniden Yapılanması Uluslararası Sempozyum**, 27-29 Mayıs 2010 Erdek, Nobel Yayın Dağıtım, Ankara, ss.306-310

ÇALIŞKAN, Ömer Veysel, (2003), “Uluslararası Finansal Krizler”, **Ekonomik Yaklaşım Dergisi**, 14(49), ss.225-240

ÇEKEN, Hüseyin, (2008), “Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme”, **Afyon Kocatepe Üniversitesi, İ.İ.B.F. Dergisi**, C.X, SII, ss.293-306

ÇIKIN, Ayhan, Hüseyin ÇEKEN, Metin UÇAR, (2009), Turizmin Tarım Sektörüne Etkisi, Agro-Turizm ve Ekonomik Sonuçları, **Tarım Ekonomisi Dergisi**, (15) 1, ss.1-8

ÇOBAN, Orhan ve Ceyhan Can ÖZCAN, (2013), “Türkiye’de Turizm Gelirleri-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Nedensellik Analizi (1963-2010)”, **Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi**, 8(1), ss.243-261

DEKLE, R. ve KLETZER, K.M. (2001). Domestic Bank Regulation and Financial Crises: Theory and Empirical Evidence From East Asia. **NBER Working Paper Series**. No:8322, ss.507-557

DELİCE, Güven, (2003), “Finansal Krizler: Teorik ve Tarihsel Bir Perspektif”, **Erciyes Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Sayı 20, Ocak-Haziran, ss. 57-81

DORNBUSCH, R. ve WERNER, A. (1994), Mexico: Stabilization, Reform and No Growth, **Brookings Papers on Economic Activity**, 1994(1), ss. 253-315.

ERDÖNMEZ, Pelin, (2009), “Küresel Kriz ve Ülkeler Tarafından Alınan Önlemler Kronolojisi”, **Bankacılar Dergisi** Sayı 68, ss.85-100

GÖÇEN, Sedat, Şevket, YİRİK, ve Yusuf, YILMAZ, (2011), “Türkiye’de Krizler ve Krizlerin Turizm Sektörüne Etkileri”, **Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi**, Cilt 16, Sayı 2, ss.493-509

GÜLOĞLU, Bülent ve Ender, ALTINOĞLU, (2002), “Finansal Serbestleşme Politikaları ve Finansal Krizler: Latin Amerika, Meksika, Asya ve Türkiye Krizleri”, **İstanbul Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi**, No 27, ss.107-134

GÜNAL, Mehmet, (2001), “Krizler, IMF’nin Rolü ve Türkiye”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Ekonomik Kriz Özel Sayısı II, ss.1029-1039

HEPAKTAN, Erdem ve Serkan, ÇINAR, (2010), “Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisi Üzerindeki Etkileri”, **Celal Bayar Üniversitesi S.B.E. Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 8, Say 2, ss.135-154

KARA, Oğuz, İstemi, ÇÖMLEKÇİ, ve Vahdet, KAYA, (2012), “Turizm Gelirlerinin Çeşitli Makro Ekonomik Göstergeler İle İlişkisi”, **Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 8, Yıl 8, Sayı 1, ss.75-100

KARAÇOR, Zeynep ve Ayşegül, ATABEY, (2001), “Türkiye Ekonomisinde Uygulanan İstikrar Politikalarının Tarihsel Süreç İçerisinde Analizi; Bu Süreç İçerisinde Karar Birimlerinin Rolü”, **Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksek Okulu Dergisi**, Cilt 4, Sayı 1, ss.118-148

KESİMLİ, Görkey İffet (2011) “Turizm Perspektifinden Politik Krizlerin Ekonomiye Yansımaları”, **Electronic Journal of Vocational Colleges**, ss.25-42

KİBRİTÇİOĞLU, Aykut, (2001), “Türkiye’de Ekonomik Krizler ve Hükümetler, 1969-2001”, **Yeni Türkiye Dergisi**, Yıl 7, Sayı 41, ss. 174-182

KÖROĞLU, Ahmet, (2004) “Turizm İşletmelerinin Muhtemel Krizlere Yönelik Hazırlık Çalışmaları Ve Seyahat Acentalarında Bir Uygulama”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 7, Sayı 12, ss: 69-87

KRUGMAN, Paul, (2000), Currency Crises, London, **The University of Chicago Press**, ss.2-5

KUŞAT, Nurdan, (2014), “Sürdürülebilir Kırsal Kalkınma İçin Bir Alternatif Olarak Kırsal Turizm Ve Türkiye’de Uygulanabilirliği”, **Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi**, Cilt 10, Yıl 10, Sayı 2, ss. 65-87.

MADURA, Jeff (2011), **Financial Market and Institutions**, 10th Edition, U.S.A., Thomson South Western, ss. 3-25.

MURPHY, Austin (2008), "An Analysis of the Financial Crisis of 2008: Causes and Solutions", Electronic copy available at: <http://ssrn.com/abstract=1295344>

OKUTAN, Yıldırım, Elvan ve Özlem, BALABAN, (2009), “Banka ve Finans Kurumlarının Ekonomik Krizden Etkilenme Düzeyleri ve Kriz Döneminde Uyguladıkları Yönetimsel ve Örgütsel Politikalara İlişkin Yönetici Algıları”, **Central Bank Review** 1, ss. 15-27

ÖZDEMİR, Ali Rıza ve Oktay, ÖKSÜZLER, (2006), “Türkiye’de Turizm Bir Ekonomik Büyüme Politikası Aracı Olabilir mi?: Bir Granger Nedensellik Analizi”, **Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi**, ss.108-126

PAKSOY, Perihan ve Nurdan, ÇOLAKOĞLU, (2010), “Ekonomik Kriz Dönemlerinde Turizm ve Seyahat Endüstrisinin Tutumu”, **International Conference On Eurasian Economies 2010**. Session 5b: İşletme ve Turizm, ss.344-350

RITCHIE, B. W., (2004), “Chaos, Crises And Disasters: A Strategic Approach To Crisis Management In The Tourism Industry”, **Tourism Management**, Vol:25, pp:669-683.

SACHS, D. Jeffrey, (1998), “Alternative Approaches to Financial Crises in Emerging Markets”, First Published, New York, **Cornell University Press**, pp.248-250

SARIIŞIK, Mehmet, Serkan, POLAT, Çağrı, ERDOĞAN ve Emirhan YENİŞEHİRLİOĞLU (2013), “Politik Krizlerin Turizm Talebi Üzerindeki Etkisine Yönelik Bir Araştırma: Mısır Turizmi”, **Akademik Turizm ve Yönetim Araştırmaları Dergisi**, Cilt. 1, ss.57 - 69

SEYİDOĞLU, Halil ve Galip, ALTINAY (2011), “Küresel Mali Kriz ve Türkiye: Alınabilecek Dersler”, **Küresel Kriz Sonrasında Ekonominin Yeniden Yapılanması Uluslararası Sempozyum**, 27-29 Mayıs 2010 Erdek, Nobel Yayın Dağıtım

SHİBATA Takashi, Yuan TIAN (2010), “Reorganization Strategies and Securities Valuation Under Assymetric Information”, **International Review of Economics and Finance**, c.y., No.19, ss.418.

TURGUT, Ahmet (2006), “Türleri, Nedenleri ve Göstergeleriyle Finansal Krizler”, **TÜHİS İş Hukuku ve İktisat Dergisi**, Cilt 20, Sayı 4-5, ss.35-46

UĞUZ, Sabriye Çelik, (2014), “Türkiye’de Cari İşlemler Dengesi ve Turizmin Önemi”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 16 (26),ss.18-22

YELLEN, J. L. (2009), **A View of the Economic Crisis and the Federal Reserve's Response**, Federal Reserve Bank of San Francisco, FRBSF Economic Letter 2009-22

YEŞİLTAŞ, Murat, İlker, ÖZTÜRK, ve Fatih, TÜRKMEN, (2008), “Terör Faaliyetlerinin Turizm Sektörüne Etkilerinin Çözüm Önerileri Perspektifinde Değerlendirilmesi”, **Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt: X, Sayı 1, ss.176-189

YILDIRIM, Süreyya, (2010), “2008 Yılı Küresel Ekonomi Krizinin Dünya ve Türkiye Ekonomisine Etkileri”, **KMÜ Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi**, 12 (18), ss.47-55

YILDIZ, Zafer, (2011), “Turizmin Sektörünün Gelişimi ve İstihdam Üzerindeki Etkisi”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi**, Cilt 3, Sayı 5, ss.54-71

YILDIZ, Zafer ve Ayşe, DURGUN, (2010), “2008 Küresel Ekonomik Krizi Ve Turizm Sektörü Üzerine Etkileri”, **Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi**, Cilt 2, Sayı 1, ss.1-15

YILDIZ, Zafer (2008), “Kent ve Kentli Hakları Açısından Turizm Sektörü”, **Yerel Siyaset Aylık Bilimsel Dergi**, Sayı 23, ss.1-15

YILMAZ, Selin Burcu ve Özgür, YILMAZ, (2005). “Terörizm Ve Terörizmin Hedefi Olarak Turizm Endüstrisi”, **Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi**, Cilt 4, Sayı 13, ss.39-58

YÜCEL, Fatih ve Hüseyin, KALYONCU, (2010),”Finansal Krizlerin Öncü Göstergeleri ve Ülke Ekonomilerini Etkileme Kanalları: Türkiye Örneği”, **Maliye Dergisi**, Sayı 159, ss.53-69

ZENGİN, Burhanettin, (2010), “Turizm Sektörünün Türkiye Ekonomisine Reel Ve Moneter Etkileri”, **Akademik İncelemeler Dergisi**, Cilt 5 Sayı 1, ss.103-126

ELEKTRONİK KAYNAKLAR

DEMİR, Ömer E, (2009), “Küresel Krizin Turizme Etkisi ve 2009’da İzlenmesi Gereken Politikalar”,
<http://kariyer.turizm gazetesesi.com/articles/article.aspx?id=45440> (26.02.2015)

TAŞ, Dilek “Kriz turizmde, önce yüksek ücretli yöneticileri vurdu”,
<http://arsiv.sabah.com.tr/2009/01/12/haber,8C74A13025304DAF9B942AB5EA64447B.html> (05/03/2015)

<http://www.turing.org.tr/index.php?r=content/view&id=158&label=tarihce>
(20.02.2015)

SMİTH, Oliver “Air pollution blamed as China loses tourists”,
<http://www.telegraph.co.uk/travel/travelnews/10239362/Air-pollution-blamed-as-China-loses-tourists.html> (01.07.2015)

TURSAB, Dünden Bugüne Seyahat Acentaları, http://www.tursab.org.tr/tr/seyahat-acentalari/dunden-bugune-seyahat-acentalari_501.html, (01.07.2015)

ARAŞTIRMA RAPOR

AKTOB-Akdeniz Turistik Otelciler Birliği (2014), **2023’e Doğru Türkiye’de Turizmin 100 Yılı, Turizm Sektörünün Yapısı, Büyüklüğü ve Ekonomiye Katkısı, Turizm ve Konaklama Sektörünün Sosyo-Ekonomik Etkileri**, Antalya.

AKTOB, **Bülten, Ocak 2015\Sayı:13**

ALANTAR, Doğan, (2008), “Küresel Finansal Kriz: Nedenleri ve Sonuçları Üzerine Bir Değerlendirme”,**Maliye Bakanlığı Bütçe ve Mali Kontrol Genel Müdürlüğü.**

ALPTEKİN, Erdem, (2009), “Menkul Kıymetleştirme ve Küresel Finans Krizindeki Rolü”, **Ar-ge Bülten, Ekonomi-Nisan 2009, İzmir Ticaret Odası.**

ERSOY, Şükrü, (2014), “2013 Afet Raporu Dünya ve Türkiye”, **Yıldız Teknik Üniversitesi Doğa Bilimleri Araştırma Merkezi.**

IMF, (1998), “Financial Crises: Causes and Indicators”. **World Economic Outlook.**

IMF, **World Economic Outlook**, April 2010, Rebalancing Growth.

IMF, **World Economic Outlook**, September 2011, Slowing Growth, Rising Risks.

IMF, **World Economic Outlook**, April 2012, Growth Resuming, Dangers Remain.

IMF, **World Economic Outlook**, April 2013, Hopes, Realities, Risks.

IMF, **World Economic Outlook**, April 2014, Recovery Strengthens, Remains Uneven.

IMF, **World Economic Outlook**, April 2015, Uneven Growth Short- and Long-Term Factors.

KARAGÖL, Erdal Tanas ve Ülkü İstiklal MIHÇIÖKUR, (2012), “Kredi Derecelendirme Kuruluşları: Alternatif Arayışlar”, **Seta Vakfı Raporu**, No:7.

MÜSİAD, (2013), **Güven Ekonomisinde Büyümenin Finansmanı 2013 Türkiye Ekonomisi Raporu**, İstanbul.

SÖNMEZ, Bülent, (2012), **Türk Turizminin Dünya Turizmindeki Yeri Türkiye Ekonomisine Etkileri**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Pamukkale Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı.

TOPRAK, Lokman, (2008), **Bölgeler Arası Kalkınma Farklılıklarını Gidermede Turizmin Rolü: Güneydoğu Anadolu Bölgesi Örneği**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Anabilim Dalı.

ŞAHİN, Necmettin, (2008), Afet Yönetimi ve Acil Yardım Planları, **Türk Mühendis ve Mimar Odaları Birliği, İzmir Kent Sempozyumu.**

TBB, (2001), **Meksika’da Uygulanan Para Politikası, Türkiye Bankalar Birliği Yayınları**

T.C. Başbakanlık Afet Ve Acil Durum Yönetimi Başkanlığı Deprem Dairesi Başkanlığı, (2010), **Aylık Deprem Raporu Ocak.**

T.C. Başbakanlık Devlet Planlama Teşkilatı Müsteşarlığı, **Kalkınma Planları.**

T.C. Kalkınma Bakanlığı, (2013), **10. Kalkınma Planı (2014-2018)**, Ankara

T.C. Kalkınma Bakanlığı, (2014), **10. Kalkınma Planı (2014-2018), Turizm Özel İhtisas Komisyonu Raporu 2023**, Ankara.

T.C. Merkez Bankası, (2014), **Ödemeler Dengesi İstatistiklerine İlişkin Yöntemsel Açıklama**, İstatistik Genel Müdürlüğü, Ödemeler Dengesi Müdürlüğü, Ankara.

T.C. Merkez Bankası, **2007-2014 Yılları Arası Enflasyon Raporları.**

TOBB, (2009), Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, **Ekonomik Rapor 2008**, 64. Genel Kurul.

TOBB, (2011), Türkiye Odalar ve Borsalar Birliği, **Ekonomik Rapor 2010**, 66. Genel Kurul.

TÜROFED, (2010), **Türofed Turizm Raporu**, Yıl 1, Sayı 2. TURSAB, (2009), **İklim Değişikliği Turizmi Tehdit Ediyor**, Hazırlayan: Sunay Ünlü Yücel.

TURSAB, (2014), **Türsab 2014 Turizm Sezonu Raporu**, Yayınlanma Tarihi: 16.06.2014

ULU, Enver Ali, (2010), **Türkiye’de Turizm Sektörünün Ekonomik Etkileri ve Avrupa Birliği Sürecinde Turizm Politikalarına Alternatif Yaklaşımlar.**

Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İktisat Bölümü.

YILMAZ, Durmuş, (2008), Küresel Mali Kriz ve Türkiye Ekonomisine Etkileri: Nasıl Başladı, Hangi Aşamadayız? , **Küresel Bunalım ve Türkiye Çalıştayı**, Ankara.

World Tourism Organisation, Tourism Market Trends, 2006 Edition.

World Tourism Organisation, (2014), **UNWTO World Tourism Barometer**, Volume 12

World Tourism Organisation, (2012), **UNWTO Tourism Highlights**, 2011 Edition

World Tourism Organisation, (2013), **UNWTO Tourism Highlights**, 2012 Edition

World Tourism Organisation, (2011), **Tourism Towards 2030**, Republic Of Korea

